

1895 TRABZON ERMENİ İSYANI VE İSYANCILARIN SOSYO-EKONOMİK, SİYASİ, KÜLTÜREL KÖKENLERİ

*Ahmet KARAÇAVUŞ**

ÖZ

Ermeniler, XIX. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası konjonktürün kendilerine vaat ettiğini düşündükleri fırsatlardan yararlanmak amacı ile Osmanlı devlet ve toplum sisteminde ayrılıp bağımsız Büyük Ermenistan kurma fikrine kapıldılar. Ancak bu hedefi gerçekleştirecek araçların çoğundan mahrumdular. Bu nedenle bütün umutlarını, büyük güçlerin, girdikleri yolda kendilerine vereceği siyasi ve diplomatik desteğe bağladılar. İlk hedefleri isyan çıkararak Avrupa kamuoyu ve diplomasisinin desteğini sağlamaktı. İşte bu nedenle 1895 yılında Osmanlı topraklarında Ermeni isyanları silsilesi baş gösterdi. Bu tarihte ortaya çıkan Ermeni başkaldırılarından biri de Trabzon'da gerçekleşmişti. Trabzon'daki olaylara katılanların sosyal, ekonomik, dinsel-mezhepsel ve kültürel altyapıları isyanın niteliğinin ortaya konması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca bu kişilerin Ermeni hareketi içinde kurdukları irtibatlar, olayın çapını ortaya koyacak ipuçları sunmaktadır. Yine isyana katılan Ermenilerin yargılandıkları mahkemede alınan ifadelerinde sarf ettikleri sözler, Osmanlı Ermenilerinin içine girmiş buldukları sosyal psikolojiyi anlamaya yarayacak önemli bilgileri içermektedir. Bu araştırmanın konusu, Ermenilerin 1895'de Trabzon'da çıkardıkları olayları ve isyana katılanları bahsedilen çerçevede ele alıp incelemektir.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Ermeni, 1895 İsyanı, Osmanlı Devleti,

THE 1895 ARMENIAN REVOLT IN TRABZON AND ITS SOCIO-ECONOMIC, POLITICAL, CULTURAL ORIGINS

ABSTRACT

Towards the end of the 19th century, Armenians intended to break away from the Ottoman Empire and establish an independent Greater Armenia in order to take advantage of opportunities promised by the international conjuncture. However, they had limited resources in order to achieve this aim. Therefore, they set their hopes on the political and diplomatic support that would be

* Doç. Dr., KTÜ, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON. karacavus2001@yahoo.com

given them by the greater powers of the contemporary political scene in this process. Their first aim can be said to obtain the support of European public and diplomacy through starting a revolt. Thus, a range of Armenian revolts arose in the Ottoman Empire in 1895. One of the revolts which emerged during this period took place in Trabzon. It is of prime importance to unfold the social, economic, religious-sectarian and cultural backgrounds of participants of the events which took place in Trabzon so as to comprehend the nature of the overall revolt. In addition, contacts made by rebellions within the Armenian movement, offer clues about the scope of the incident. Also, the statements of the Armenians, who were involved in the rebellion, during the trials include significant information which would avail for understanding the social psychology of Ottoman Armenians. This study aims to investigate the revolts of Armenians emerged in Trabzon in 1895 within the mentioned framework.

Keywords: Trabzon, Armenian, 1895 revolt, Ottoman State.

Giriş

Geleneksel Türk tarih yazımına göre, XIX. yüzyıl boyunca Balkan coğrafyasında Osmanlı Devleti'ne karşı etnik ve dinsel isyana karışan gayrimüslim halkların aksine Ermeniler, asrın son çeyreğine kadar devlete isyan etmemişler, bundan dolayı *millet-i sadıka* olarak nitelenmişler ve Avrupa dillerine vâkıf olmaları nedeniyle Rumların yerine birçok önemli kurumda, özellikle Hariciye Nezareti'nde istihdam edilmişlerdi.¹ Osmanlı yönetimi altında büyük oranda ticaret ve sanatkârlıkla uğraşan, devlet kademelerinde önemli görevler alan, dolayısıyla nispeten rahat bir yaşamları bulunan Ermeniler, XIX. yüzyılın ortalarına kadar devlet ve komşuları olan Türklerle herhangi ciddi bir sorun olmadan yaşadılar. Ayrıca 1863 Ermeni Millet Nizamnâmesi ile yeni haklar elde eden Ermeniler, Osmanlı Devleti içindeki konumlarını güçlendirmişlerdi.² Bununla birlikte başta Ruslar olmak üzere Osmanlı devlet, toplum ve siyaset hayatı ile ilgili söz söyleyen çoğu yabancı, Ermeniler ile Türkler arasında yüzyıllardır biriken ve sürekli gerilim oluşturan bir düşmanlığın var olduğunu ileri sürmekteydiler. Böylesi bir değerlendirme Rusların geleneksel yayılmacı siyasetine uygun olduğu kadar diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı devleti üzerindeki hedeflerini gerçekleştirmelerine de hizmet edecek istismara açık bir iç gerilim analiziydi. Ayrıca bu

¹ Osmanlı hariciyesinde görev alan gayrimüslimler hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesi'nde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

² Özen Tok, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sisteminin Çözülmesi Bağlamında Ermeni Millet Nizamnamesi", *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Neveşehir Üniversitesi II. Uluslararası, Sosyal Araştırmalar Sempozyumu- 22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, C: 3, Kayseri 2009, s. 439-454.

görüş Osmanlı devlet anlayışının *millet-i sadıka* söylemini boşa çıkarmakta ve Ermenileri devletin ve Müslüman halkın karşısına konumlandırmaktaydı. Böylece Osmanlı Devleti'nin resmi söyleminin Ermenileri yanında tutarak devletin bütünlüğünü korumak için ileri sürdüğü düşünce, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletler tarafından reddedilmekte ve Osmanlı topraklarında bir Ermeni sorunu icat edilmeye çalışılmaktaydı. Sonuçta Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası ile Müslüman ahali arasında sürekli bir gerilim olması, iyi komşuluk ilişkilerinin ortadan kalkması ve halkların birbirine girmesi başta Rusya olmak üzere *düvel-i muazzamanın* işine gelmekteydi. Bu durum iki açıdan çok önemliydi:

1-Gerek gayrimüslimlerin gerekse Türk olmayan Müslümanların devlete isyan etmeleri ve Türk komşularıyla sürekli bir kavga halinde bulunmaları, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına giden süreci hızlandırıyordu. Yani bir toplumun belirli unsurları siyaset yapmıyor, o etnik ya da dini grubun tamamı politikleşiyordu ki bu halkların kavgasının en önemli zeminini oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde halkların tamamının politikleşmesi, bütün XIX. yüzyıl boyunca sürekli artarak devam etmişti. Tamamıyla politik bir aygıt haline gelen bu toplumsal yapılar analiz edilmedikçe Türkler ile Ermeniler arasında XIX. yüzyılın sonlarına doğru iyice belirginleşen bu kavganın sosyal ve psikolojik temellerine inilemeyecektir. Ancak büyük resimde ortaya çıkan gerçek sonuç, büyük güçlerin siyasal emellerinin önünün hızla açılmasıydı. Bu *mukatelede* hayatını kaybedenlerin, *düvel-i muazzamanın* nazarında, herhalde politik manipülasyon aracı olmaktan öte hiç bir değeri yoktu.

2-Diğer önemli sonuç ise milliyetçi ve ayrılıkçı akımlarla politikleştirilmiş bu etnik ve/veya dini gruplar bir sıcak savaş durumunda Osmanlı Devleti'ni düşman güçler lehine askeri, siyasi, sosyal ve hatta ekonomik açıdan zor duruma sokacak eylemlere girişiyorlardı. Nitekim Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Balkanları elde tutmak için özellikle Rusya ile girdiği mücadelelerde karşılaştığı en temel sorunlardan biri Osmanlı tebaası Slav halkların savaş sırasında Rusya'nın yanında yer almalarıydı. Hatta bununla kalmayıp Osmanlı ordusunu arkadan vurmak, Müslüman yerleşim birimlerine saldırılarda bulunmak gibi yıkıcı faaliyetler içine girmeleri idi. Balkanlardaki komitacılığın tarihi, milliyetçi-politik toplum inşası temelinde değerlendirildiğinde, Balkanların XIX. yüzyılda etnik ve dini cehenneme dönüşmesinin nasıl gerçekleştiği ile ilgili boyut net bir şekilde ortaya çıkacaktır. Nitekim Balkanlarda ortaya çıkarak bütün Osmanlı coğrafyasına yayılan bu tür komitacı, terörist faaliyetler ilerleyen süreçte I. Dünya Savaşı boyunca da Anadolu'dan Arabistan'a kadar Osmanlı ordusunun savaştığı her yerde devletin başını ağrıtan en önemli sorunlardan biri olmuştur.

Sonuçta büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ne dönük stratejisi sadece gayrimüslim halkları değil Türk olmayan Müslüman halkları da devlete kıskırtma temelinde dayanmaktaydı. Elde ettikleri başarı ise göz kamaştırıcı-

cıydı. Osmanlı yönetimi altında yaşayan halklar gittikçe yaygınlaşan milliyetçilik akımlarının etkisinde kaldılar ve başta Rusya olmak üzere Batılı devletlerin kışkırtmaları ile devlete ve Türklere karşı tavır almaya başladılar.³ Ermeniler bu halklardan sadece biriydi.

Dünyanın gündemine “Şark Meselesi” bağlamında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması ve ilgili antlaşmanın bazı maddelerini tadil eden Berlin Antlaşması ile giren *Ermeni Sorunu*, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’ne başkaldıran etnik milliyetçilik hareketlerinden biri olarak görülse de asıl karakterini dini birliktelik vurgusu oluşturmuştu.⁴ Ayastefanos Antlaşması’nın 16. ve Berlin Antlaşması’nın 61. maddeleri ile Ermenilerin durumunda iyileştirme talebinin dile getirilmesi ve ilk defa *Ermeni* adının uluslararası bir antlaşmada zikredilmesi suretiyle mesele uluslararası bir sorun olarak gündeme gelmişti.⁵ Bu yönüyle mesele dış odakların, özellikle İngiltere ve Rusya’nın kendi aralarındaki siyasi çekişme sonucunda ortaya çıkmıştı.⁶ Böylece Anadolu’nun Balkanlaşması süreci başlamıştır. Bu balkanlaşma Anadolu’daki en büyük iki gayrimüslim halk olan Rum ve Ermeni cemaatleri üzerinden yürümektedir.

Gittikçe milliyetçilik akımlarının ve Büyük Ermenistan düşüncesinin etkisine daha çok kapılan Ermeniler, her yerde Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlere giriştiler. Ancak hiçbir Osmanlı şehrinde nüfus çoğunluğuna sahip değillerdi. Osmanlı Devleti’nin doğu vilayetlerinde % 17, ülke genelinde % 7 ve tüm Orta ve Doğu Karadeniz’i içine alan Trabzon Vilayeti’nde ancak %

³ Enis Şahin, “Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 5, (2006), s. 123-124; Osmanlı Devleti hizmetinde Ermenilerden 29 paşa, 22 nazır, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos, 11 öğretim üyesi ve 41 yüksek rütbeli memur bulunduğu belirtilmektedir. Ermenilerin yaptıkları bakanlıklar arasında Hariciye, Maliye, Ticaret ve Posta nazırlıkları gibi önemli bakanlıklar bulunmaktadır; Ahmet Halaçoğlu, “1895 Trabzon Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karışan Ermenilerin Yargılanmaları”, *Ermeni Araştırmaları*, S: 11 (2003), s. 28-46.

⁴ Justine McCarthy, *Osmanlı’ya Veda-İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev. Mehmet Tuncel, İstanbul 2006, s. 126-127.

⁵ Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005, s. 22-26; İshak Keskin, “1895 Trabzon Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veysel Usta, C: I, Trabzon 2007, s. 599; Barış Özdal, “Doğu Sorunu Kapsamında Almanya’nın Ermenilere Yönelik İzlediği Politikalar-Tessa Hoffman’ın İddialarının Analizi ve Kritisizmi”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu- 22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, C: 1, Kayseri 2009, s. 300.

⁶ R. Çalık, konuyu İngiltere-Rusya ekseninden çıkarak geniş bir perspektifte alır ve meselesinin Batı emperyalizminin bir sonucu olarak ortaya çıktığını belirtir; Ramazan Çalık, “Almanya’nın Abdülhamit Dönemindeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu- 22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, C: 3, Kayseri 2009, s. 491-502; Ayrıca bkz. Şahin, *a.g.m.*, s. 124; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

4'lük bir nüfusa sahip idiler.⁷ Bu nedenle Osmanlı yönetimine karşı sürekli bir devrim hareketi başlatmayı uygun gördüler. Ancak *Osmanlı Metternich'i* olarak da anılan Sultan II. Abdülhamit'e karşı başarı şansları pek bulunmadığı için zaman zaman bir veya bir kaç Avrupa devletini bu işe dâhil etme yolunu tuttular. Bu amaca yönelik olarak terör kampanyasına girişerek devletin sert karşılık vermesini sağlamaya yöneldiler. En önemli hedef Avrupa kamuoylarını harekete geçirmektir.⁸ Bir sonraki aşamada Avrupa devletlerinin fiili müdahaleleri temin edilecekti. Buna göre Ermeni stratejisinin en önemli unsurlarını propaganda, şiddet eylemleri ve dış müdahalenin sağlanması oluşturmaktaydı.

Ermeniler 1890'lı yıllara gelindiğinde büyük devletlerin dikkatini çekmek için İstanbul ve Anadolu'da ardı ardına isyanlar çıkarmaya başladılar ve amaçlarında önemli ölçüde başarılı oldular. Başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi uyarınca Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları yerlerde gerekli ıslahatları yapması hususunda baskılarını artırmaya başladılar. Sonuçta Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği kuruldu ve başına padişahın yaveri olan Müşir Ahmet Şakir Paşa getirildi. Ermeniler gelinen durumu kendi lehlerine çevirerek Avrupa kamuoyuna dönük güçlü bir propaganda oluşturmaya çalıştılar. Müşir Ahmet Şakir Paşa'nın Anadolu'ya geçmesiyle, onun güzergâhı üzerinde bulunan yerleşim merkezlerinde yirminin üzerinde Ermeni isyanı meydana geldi.⁹ Ermenilerin Batı desteği ve teşvikiyle Osmanlı Devleti sınırları içinde çıkardıkları benzer isyanlardan biri de 1895'te Trabzon'da gerçekleşti.¹⁰

1-XIX. Yüzyılda Karadeniz'de Uluslararası Rekabet ve Ermeni Stratejileri Açısından Trabzon

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'deki Osmanlı tekeli Ruslar tarafından kırılınca, bölge uluslararası rekabetin ilgi odağı haline gelmeye başladı. Hazar-Karadeniz ticaretinin artan önemi karşısında İngiltere'nin bölgeye ilgisi daha da arttı.¹¹ Ancak Fransızların 1869 yılında Süveyş Kanalı'nı açmaları ile birlikte İngiltere'nin öncelikleri değişmeye başladı. Bu tarihten sonra Doğu Akdeniz-Kızıldeniz-Süveyş Kanalı-Hint Okyanusu bağlantısına

⁷ Şahin, a.g.m., s. 125.

⁸ Ali Arif Borovalı, Büyük Güçler, "Ermeni Meselesi ve 1890'lı Yıllar: Bir Uluslararası İlişkiler (IR) Perspektifi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası, Sosyal Araştırmalar Sempozyumu- 22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülâgü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, C: 1, Kayseri 2009, s. 197-207.

⁹ Şakir Paşa'nın ıslahat çalışmaları ile ilgili bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 55-64; Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. H. Celal Güzel, Ankara, 2000, s. 93-104; Şahin, a.g.m., s. 127-128.

¹⁰ Şahin, a.g.m., s. 125.

¹¹ Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 2, S: 7 (2009), s. 359-382.

dikkatini yönelten İngiltere, Rusya'yı Kafkasya ve Karadeniz'deki faaliyetlerinde görece serbest bıraktı.¹² 1828'de İran ile imzaladığı Türkmençay Antlaşması'ndan beri Ermenileri Osmanlı Devleti ve İran'a karşı bir kart olarak kullanmak isteyen Rusya, güneye inme ve Hazar-Karadeniz ticaretini denetim altına alma politikası çerçevesinde, Trans-Kafkas hattında Ermeni hareketlerini destekledi.¹³

Trabzon, Trans-Kafkas hattı ve Hazar-Karadeniz ticareti açısından kilit konumda bulunan bir liman kentiydi. Bu nedenle XIX. yüzyıl boyunca Trabzon, Karadeniz'deki uluslararası rekabetin ilgi odağı şehirlerden biri oldu.¹⁴ Kentte gayrimüslim nüfusun varlığı, İngiltere ve Rusya gibi ülkelerin manevra alanını genişletiyor ve yörenin Türk öncesi geçmişi üzerinden hak iddialarının dile getirilmesi kolaylaşıyordu.

Ermeniler, Trabzon'u Doğu Anadolu'da kurmayı planladıkları devletin denize açılan kapılarından biri olarak görüyorlardı. Ayrıca Doğu Anadolu'da yürüttükleri faaliyetlerin lojistik desteğini Trabzon üzerinden gerçekleştirilmekteydiler.¹⁵ Ermeni tezlerini destekleyen bazı görüşlere göre Van, Bitlis ve Erzurum ile birlikte Trabzon Ermeni toprağıydı.¹⁶ Bu açıdan bakıldığında, Trabzon kısa vadede Ermeni bağımsızlık hareketinin gerçekleşebilmesi için önemli lojistik merkezlerden biri idi. Uzun vadede ise kurulacak bağımsız Büyük Ermenistan'ın denize açılan kapılarından biri olacaktı.¹⁷ Nitekim 29 Mayıs 1890 tarihli bir belgede Tiflis'te kurulmuş Ermeni komitesinin Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde yaşayan Müslüman halkı dahi gizlice kandırmak suretiyle bir Ermenistan Cumhuriyeti kurulacağı, yönetiminin üç

¹² Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyıl Trabzon'unda Gayrimüslimler", *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, Haz. İbrahim Erdal-Ahmet Karaçavuş, İstanbul 2009, s. 227-228; İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması ile ilgili tavrında meydana gelen değişiklikte Almanya'nın yeni ve güçlü aktör olarak devreye girmesi, İngiltere'de Gladstone'un dış işleri bakanı olması ve 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin aldığı ağır yenilgi sonucunda dünya kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin artık varlığını devam ettiremeyeceğine dair bir görüşün ortaya çıkması da etkili olmuştu; T. Niyazi Karaca, "William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu", *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, Haz. İbrahim Erdal-Ahmet Karaçavuş, İstanbul 2009, s. 9-36; Ayrıca bkz. Mehmet Yetişgin, "Ermeni Meselesi ve İngilizlerin Ermeni Politikası", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası, Sosyal Araştırmalar Sempozyumu- 22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, C: 3, Kayseri 2009, s.65-94.

¹³ Rusya'nın Ermeni politikası hakkında bkz: Yusuf Sarıay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı 1878-1919", *Akademik Bakış*, C: 1, S: 2 (2008), s. 69-105.

¹⁴ A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Ed. Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren- Donald Quateart, İstanbul 1994, s. 45-73.

¹⁵ Samsun, Giresun ve Trabzon limanları Ermeni Komitelerinin silah ithali iskeleleriydi; S. Kani İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Haz. Osman Selim, İstanbul 2004, s. 32.

¹⁶ Özdal, *a.g.m.*, s. 319.

¹⁷ Ermenilerin Trabzon'dan iç bölgelere yaptıkları mühimmat kaçakçılığını nasıl gerçekleştirdikleri ile ilgili canlı bir anlatım için bkz. Mehmet Akif Bal, *Hatralarda Trabzon'un Yakın Tarihi(1860-1950)*, Trabzon 2004, s. 104-105.

senede bir “*bi'l-münâvebe*” Ermeni ve İslâm ahâli tarafından seçileceği ve azalarının yarısının Müslüman yarısının da Ermeni olacağı yolunda kararlar aldığına dair haberler alındığı söylenmektedir. Buna göre adı geçen komitenin Trabzon’da da 24 üyeli bir şubesi kurulmuştu ve konunun araştırılması gerekmektedir.¹⁸ Tiflis komitesinin söyledikleri, Trabzon’un Ermeniler açısından olmazsa olmaz bir merkez olarak algılandığını açıkça ortaya koymaktaydı. Bu durum şehirde hak iddia eden Rumlar ile Ermeniler arasında bir gerilimin ortaya çıkmasına da neden olmuştu.

Belirtildiği gibi tüm Trabzon vilayetinde yaşayan gayrimüslim varlığı Müslüman nüfusa göre oldukça düşüktü. Ermeni nüfus ise çok daha azdı. Ancak Ermenilerin nüfusu, 1895 olaylarının meydana geldiği Trabzon kazası özelinde ele alınırsa biraz daha farklı yüzdelerle karşılaşmak olası hale gelmektedir. Trabzon nüfusuyla ilgili yeterince çalışma yapılmıştır. Bu nedenle burada detaylı nüfus analizlerine girişmeden Trabzon kazasında yaşayan Ermeni nüfusu kısaca tahlil edilmekle yetinilecektir.¹⁹

Trabzon kazasında nüfusun çoğunluğu Müslümanlardan oluşmakla birlikte Rum, Ermeni, Katolik ve Protestan nüfus da bulunmaktaydı. Ermeniler tüm nüfus içinde üçüncü sırada yer alıyorlardı. Sözgelimi 1835’te 25-30 bin civarında olan Trabzon nüfusunun ancak iki-üç bini Ermenilerden oluşuyordu.²⁰ 1840’ta dönemin Trabzon başpiskoposunun onayladığı rakamlara göre şehirde bulunan 5.800 evin ancak 300’ünde Ermeniler ikamet etmekteydi.²¹ 1860’larda 55.700 olan nüfusun 3.600’ü Ermeni idi.²² 1871 tarihli Trabzon Vilâyet Salnamesi’ne göre Trabzon’da 435 hanede 1.349 Ermeni yaşamaktaydı.²³ Girtili Sırrı Paşa Trabzon Valiliği sırasında 1876, 1877 ve 1878 yıllarında vilayetin erkek nüfusuna dair sadarete üç adet rapor göndermiştir. Buna göre 1876’da nefsi-i Trabzon’da 1675 Ermeni, 1827 Rum ve 6366 Müslüman; 1877’de 1608 Ermeni, 1789 Rum ve 6316 Müslüman; 1878’de 1594 Ermeni, 1737 Rum ve 6305 Müslüman nüfus mevcuttur.²⁴ V. Quinet

¹⁸ BOA. Y. PRK. ZB/55; Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci-Sezgin Demircioğlu-Recep Karacakaya, *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon’da Ermeni Faaliyetleri-I*, Trabzon 2007, s. 95.

¹⁹ Trabzon nüfusu için şu çalışmalara bakılabilir: Ahmet Karaçavuş, “XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8Kasım 1998)*, Yay. Haz.: Kemal Çiçek-Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Abdullah Saydam, Trabzon, 1999, s. 429-441; Karaçavuş, XIX. Yüzyıl Trabzon’unda Gayrimüslimler, s. 185-240; Hanefi Bostan, “Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veyssel Usta, Trabzon, 2007, s. 125-153; Rahmi Çiçek, “Trabzon’da Ermeni Nüfusu ve 1895 Olayları”, *Türk Kültürü*, XXXVIII/451 (2000), 653-666.

²⁰ Turgay, *a.g.m.*, s. 65.

²¹ Jacob Philip Falmerayer, *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoglu, İstanbul 2002, s. 54-55, 56,58.

²² Turgay, *a.g.m.*, s. 65-66.

²³ TVŞ, 1871 (1288), s. 96-97.

²⁴ Ahmet Köksal, “Trabzon Vilayetin Nüfusu (1876-1878)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 15 (2013), s. 110, 114, 118.

1890'lı yıllarda kentte 5-6 bin Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir.²⁵ Trabzon Valisi Kadri Bey 18 Ekim 1893 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta Trabzon Sancağı'nda erkek ve kadın 22.681 Ermeni yaşadığını, bunun da yaklaşık altı bininin Trabzon kazasında hayat sürmekte olduğunu ifade etmektedir. Tüm vilayette ise 42.349 Ermeni bulunmaktadır.²⁶ R. Çiçek, genel istatistikler açısından bakıldığında, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türk ve Rum nüfusta önemli bir azalma meydana gelirken, Ermeni nüfusta dikkate değer bir artış olmasının gözden kaçırılmaması gereken bir husus olduğunu belirtmektedir.²⁷ Bütün bu bilgilere 1 Nisan 1895 tarihli bir arşiv belgesinde şehirdeki Ermeni nüfusla ilgili olarak Trabzon'un *elli bin kadar olan sekencesi* içinde, Ermenilerin *zükür ve inas* miktarı *iki bini tecavüz edememekteydi* denilmekte olduğu da eklenmelidir.²⁸

Bu rakamlara göre Trabzon kaza merkezinde yaşayan toplam Ermeni sayısının en fazla 5-6 bin kişi civarında olması gerekmektedir. Buna göre Ermeni nüfusu ile ilgili en yüksek rakamı Quinet ve Kadri Bey vermektedir. Diğer veriler ise bunun ancak üç-dört bin kişi civarında olabileceğini göstermektedir. Anılan tarihlerde kent nüfusunun yaklaşık 35 bin kişi olduğu düşünülürse, Ermenilerin Trabzon kaza merkezinde nüfusun en fazla % 13-15'ini oluşturdukları ortaya çıkar. Ayrıca olay sırasında kentteki Ermeni nüfusa ilaveten merkeze bağlı köylerden gelenlerin hayli yüksek sayıda olduğu da göz ardı edilmemelidir. Ancak yine de bu oranlar kesin bir rakam vermeyi olanaksız kılmaktadır. Vilayet merkezi olması nedeniyle, küçük yerleşim yerlerine ve vilayetin diğer önemli merkezlerine göre daha kozmopolit olması ve görece daha çok Ermeni nüfus içermesi mümkün olan Trabzon kazasında dahi Ermeni nüfusun bu kadar düşük olması, şehirde karışıklık çıkarıp, terör ve şiddetli bir yöntem olarak kullanılmak isteyen Ermeni komitacılarının ileri sürdükleri gerekçelerin ne kadar yapay olduğunu net biçimde ortaya çıkarmaktadır.²⁹

Sonuçta 1895'e gelindiğinde Trabzon'da Türk-Ermeni ilişkileri, gerek toplumsal düzeyde gerekse yönetim ile Ermeniler arasındaki ilişkiler bağlamında karşılıklı bir güvensizlik çerçevesine oturmuş bulunmaktaydı. Yukarıda belirtilen bir topluluğun bütünüyle politikleşmesi olgusu zaten her iki grup açısından da ortaya çıkmıştı. Türkler açısından kendisini devletin ve şehrin sahibi olarak görmek, ayrılıkçı olarak tanımlanan Ermenilere karşı hem kişisel hem de devlet güvenliği açısından tetikte olmayı gerektiriyordu. Ermeniler açısından ise Osmanlı Devleti tebaası olarak yaşamak artık imkânsız hale gelmekteydi. Kısacası iki toplum arasında ayrışma başlamıştı. Devlet ise bir yandan iki halk arasında ortaya çıkması muhtemel kanlı çatışmaları önlemek

²⁵ İbrahim Telliöğlü, "Vital Quinet'e Göre Karadeniz Bölgesinin Nüfusu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ayrı Basım*, S: 3 (1998), s. 95-102.

²⁶ *BOA. Y. PRK DH. 7/8*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 145.

²⁷ Çiçek, *a.g.m.*, s. 655.

²⁸ *BOA. Y. PRK. UM. 31/91*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 105.

²⁹ Şahin, *a.g.m.*, s. 125-126.

üzere tedbirler almaya, diğer taraftan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini önlemeye çalışıyordu. Ancak iki toplum politik olarak karşı karşıya gelmişti. Bu durum ise halkların kavgasına giden yolun en önemli aşamalarındandı. Nitekim büyük güçlerin kendilerine verdiği destekten cesaret alan Ermeni komitacılar tarihî, demografik ve sosyal gerçeklikleri hiç dikkate almadan, sadece siyasal konjonktürden faydalanarak 1895 yılı Sonbaharı'nda Ahmet Şakir Paşa'nın güzergâhında bulunan Trabzon'da isyan çıkardılar.

2-Trabzon'da 1895 Ermeni İsyanının Gerçekleşmesi

Trabzon'da 1895 Olayları üç aşamada meydana geldi. İlk olarak, Van eski valisi Bahri Paşa İstanbul'a dönerken beş günlüğüne misafir olarak geldiği Trabzon'da, 20 Eylül 1311/2 Ekim 1895 günü³⁰ akşamüzeri saat on bir sularında, davetlisi bulunduğu Trabzon İstinaf Mahkemesi Reisi Esat Efendi'nin evine giderken, Uzun Sokak ile Zeytinlik Mahallesi'ne giden dar yolun birleştiği noktada, kendisine ve yanında bulunanlara beş-altı adım mesafeden; *25 yaşlarında, eşkâli bilinen, setre pantolon giyinmiş* iki Ermeni tarafından *revolver ile 8-10'ar el* ateş edildi. Bu sırada Bahri Paşa'nın yanında Trabzon Redif Fırkası Kumandanı Ahmed Hamdi Paşa, Trabzon Vilayeti Alaybeyi Süleyman Bey, giderken yolda rastladıkları İran'ın Trabzon Konsolosu Mirza Razî Han ve Posta Telgraf Baş Müdürü İzzet Bey bulunuyordu. Paşaların maiyetinde bulunan Çerkes Ali Çavuş ve olay esnasında oradan geçmekte bulunan Trabzonlu Balıkoğlu Hafız saldırganları takip etmişler fakat olayı gerçekleştiren iki Ermeni'nin onlara da ateş etmesi nedeniyle faillerin yakalanması mümkün olmamış ve İngiliz Konsolosluk binası civarındaki sokaklarda izlerini kaybettirmişlerdi. Ancak kısa bir süre sonra olaya karışanlardan *Armenak ve mu'in-i cinâyet* olan bir Ermeni yakalandı ve o gün başkaca bir hadise meydana gelmeden mesele kapandı. Olayda Bahri Paşa kalçasından, Hamdi Paşa ise ayağından hafif surette

³⁰ Bu ilk olayın başladığı tarihle ilgili olarak kaynaklarda değişik bilgiler bulunmaktadır. Olayı İstanbul'a haber vermek için Trabzon Polis Komiserliğinin çektiği telgraf 21 Eylül 1311/3 Ekim 1895 tarihlidir ve *bugün akşam üzeri saat on bir raddelerinde* ifadesi kullanılmaktadır; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi-I*, Haz. Necati Aktaş-Mustafa Oğuz-Mustafa Küçük, s. 92 (Orijinal metinde s.127-128); Konuyla ilgili Hüseyin Nazım Paşa'nın yayınladığı telgraf ile Bilgin ve arkadaşlarının yayınladığı telgraf aynı değildir. Ancak her iki telgrafta da olayın meydana geldiği saat aynıdır ve her ikisinde de *bugün* ifadesi kullanılmakta ve ilkinde 3 Ekim, ikincisinde ise 2 Ekim tarihi verilmektedir. Buna karşın Trabzon Valiliğinin hadise ile ilgili raporunda *geçen şehir-i Eylül'ün yirminci Çarşamba günü akşam-üzeri sâ'at on bir raddelerinde* denilerek olayın 2 Ekim 1895'te meydana geldiği ifade edilmektedir; *BOA. Y. MTV. 130/10; BOA. HR. SYS. 2812/4; Bilgin vd., a.g.e., s. 205, 221; Fransa Konsolosu Alphonse Cilliere'in İstanbul'a geçtiği bilgi notu da 2 Ekim 1895 tarihlidir. Ancak bu nota göre olay akşam beş otuz sularında meydana gelmiştir ve bu durum muhtemelen alaturka-alafranga saat farkından kaynaklanmaktadır; Documents Diplomatiques-Affaires Arméniennes (Supplement)-1895-1896, "Événements de Trébizonde", s. 1 (Cilliere'den Gambon'a, No: 1, 2 Octobre 1895); Belgelerdeki bu uyumsuzluktan dolayı Şahin 2 Ekim'i, Halaçoğlu ise 3 Ekim'i olayların başladığı tarih olarak kabul etmiştir; Şahin, a.g.m., s. 128; Halaçoğlu, a.g.e., s. 41.*

yaralanmışlardı.³¹

Hadisenin ikinci safhası yaralama olayından iki gün sonra, esnaf sınıfından birkaç Müslüman'ın Bahri Paşa'ya karşı düzenlenen başarısız suikast girişimine karışan fakat yakalanamayan Berber İstephan'ın oğlu Haçik'e Ayavasil Mahallesi'nde rastlamalarıyla meydana geldi.³² Esnaf, *seni cârih diye hükümetten arıyorlar nereye kaçıyorsun* diye sorarken Haçik onlara ateş etti. Bu sırada yan sokaktan geçmekte olan ve silah seslerini işiterek olay yerine gelen Trabzonlu er Tavacı-zâde Rahmi Efendi kendisine de silah atılması sonucunda ağır bir surette yaralandı³³ ve üç gün sonra öldü. Bu sırada Oseb adlı bir Ermeni, evinde ve dükkânında yapılan aramada birçok silah ve örgüt evrakı bulunduğu için tutuklandı.³⁴ Böylece Trabzon'daki Ermeni vukuatının ikinci safhası meydana gelmiş oldu. Asıl olaylar ise üçüncü aşamada yaşandı.

Şehirdeki iki olayı, İstanbul'da ayak takımından bazı Ermeni serserilerin çıkarmak istediğine ilişkin haberlerin yayılmasının izlemesi, Trabzon'daki gerginliği iyice artırmıştı.³⁵ 26 Eylül 1311 Salı /8 Ekim 1895 günü Vali Kadri Bey, Belediye Reisini yanına alarak çarşıya gitmiş, muteber bir esnafın dükkânında İslâm ve Hıristiyan ahaliden bir hayli kişiyi toplamış, asayişin sağlanması hususunda konuşurken, saat beş buçuk civarında, birden *Meydan-ı Şarkî* tarafından tüfek ve tabanca sesleri duyulmaya başlamıştı.³⁶ Olaylar, Trabzon Ermeni Komitesi üyelerinden, beş yıl önce benzer bazı hadiselerle karışması nedeniyle tutuklanan ancak *afv-ı şahâne*ye mahzar olarak serbest bırakılan Erzincanlı bir tüccar olan Agop Şvarş'ın kalmakta olduğu odanın balkonundan sebepsiz yere Müslüman ahaliye ateş etmesi ile başlamıştı. Bu

³¹ Olayın anlatımı için bkz. BOA. Y. MTV. 130/10; Ayrıca Bilgin vd. *a.g.e.*, C: I, s. 221; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 54-55; Şahin, *a.g.m.*, s. 128-130.

³² Fransa'nın Trabzon Konsolosu Cilliere, Vali Kadri Bey'in bu olayın hepsi sarhoş 5 Türk ve 2 Ermeni arasında meydana gelmiş olduğunu, söylediğini belirtmektedir; *Documents Diplomatiques-Affaires Arméniennes (Supplement)-1895-1896*, "Evénements de Trébizonde", Paris, 1897, s.3 (*Cilliere'den Gambon'a*, No: 4, 5 Octobre 1895).

³³ Bu ikinci olayın anlatımı için BOA. Y. MTV. 130/10; Bilgin vd. *a.g.e.*, C: I, s. 221; Belgenin aslı için bkz. Bilgin vd., *a.g.e.*, C: II, s. 259-260; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 55-56; Şahin, *a.g.m.*, s. 128-130; Rahmi Efendi, Kasparoğlu Misak ve İstephanoğlu Haçik adlı iki Ermeni tarafından öldürülmüştü; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 55.

³⁴ H. N. Paşa, *Ermeni Olayları*, C: I, s. 94, (Asıl Metin, s. 130).

³⁵ Yapılan inceleme sonucunda Şvarş'ın o gün İstanbul'dan gelen Nemçe Vapuruyla kendisine İstanbul'dan gönderilen bir mektubu aldığı, mektubu okuyunca galeyana gelerek Müslümanların üzerine rast gele ateş açtığı bildirilmiştir; H. N. Paşa, *Ermeni Olayları*, s. 94(Asıl metin, s. 130); H. Nazım Paşa'ya göre Nemçe Vapuru ile Şvarş'a mektup geldikten sonra onun bir sandalye üzerine çıkarak: "*Ey Ermeniler! İstanbul milletimiz tarafından zaptedildi; Padişah Ermenilerin bütün arzularına boyun eğdi; siz ne duruyorsunuz? Yaşasın ihtilal! Vurunuz! Kırınız, hücum ediniz!*" diye bağırması ile olaylar başlamıştır; Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım-Ermeni Olaylarının İçyüzü*, Haz. Tahsin Yıldırım, İstanbul 2003, s. 163.

³⁶ BOA. Y. MTV. 130/10; Bilgin vd. *a.g.e.*, C: I, s. 221-222; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 56-57; Şahin, *a.g.m.*, s. 130-134.

ateş sonucunda hanın içindeki dört Müslüman ölmüştü.³⁷ Polis ve askerler olayları önlemeye çalıştıkça cesareti artan Ermeniler meydan civarındaki dükkân, mağaza, han odaları ve sokaklara bakan evlerin pencerelerinden, meydanda toplanan asker, zaptiye ve halkın üzerine silah atmışlardı. Olayları yatıştırmak üzere çarşıdan meydana gelen Vali Kadri Bey'e de ateş açılması sonucu olay iyice çığırından çıkmış ve ancak saat dokuz sıralarında çatışmalar kontrol altına alınabilmişti.³⁸

Hadise hükümet güçleri tarafından kontrol altına alındıktan sonra evlerde, hanlarda, mağazalarda kapanıp kalmış olan Ermeniler, buldukları yerlerden çıkarılmış, üzerinde silah bulunanların silahları alınmış ve *teskîn-i sûriş için da'ire-i hükümet ve da'ire-i askerîye ikame* edilmişlerdi. Bunlara ve Müslüman evleri ile Katolik okuluna sığınan diğer Ermeni ailelerden ihtiyacı olanlara ekmek ve başkaca gerekli erzak verilmişti. Asayiş tamamen sağlandıktan sonra, Ermenilerden sabıkası olanlar ve zanlı bulunanlardan elde edilebilenler Divân-ı Harb'e teslim edilmiş, diğerleri ise evlerine gönderilmişti.³⁹ Vali Kadri Bey'in 8 Ekim 1895 tarihli açıklamasına göre olaylar başladığından beri silahıyla birlikte teslim olanların sayısı 40'a ulaşmıştı.⁴⁰

Hadisenin olduğu günün sabahında yapılan incelemelerde 177'si erkek, 5'i kadın 182 Ermeni'nin, 1 Rum'un, 1'i asker 12 Müslüman'ın öldüğü tespit edilmiştir. Ermenilerden 14 erkek 4 kadın, Müslümanlardan da 1'i asker 26 yaralının bulunduğu anlaşılmıştı.⁴¹ İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Longworth, Trabzon kent merkezi ve Gümüşhane dâhil civar kasaba ve köylerde toplam 507 Ermeni'nin öldüğünü bildirmektedir. Bunlardan 298'i Trabzon merkezdedi. Longworth hazırladığı raporda, Trabzon merkez kazada 400'den fazla ölünün defnedildiğini gördüğünü belirtmekle birlikte, Trabzon'daki ölü sayısının 298 kişi olduğunu söylemektedir. O, verdiği rakamlardaki tutarsızlığının nedenini, defnedilenlerin içinde ölüm kaydı civar kasaba ve köylerde olanların da bulunmasına bağlamaktadır.⁴² Halaçoğlu'na göre, geri kalan 102 kişinin dışardan gelen Ermeni çeteciler olduğu varsayılırsa olaya sebebiyet verenlerin kimler olduğu rahatlıkla anlaşılır.⁴³ Fransa Konsolosu Cilliere, *Resmi otorite ölü sayısı 180 dese de şehir merkezinde 500'ün üzerinde Ermeni ölmüştür.... Çevre köylerdeki Ermenilere gelince garanti ediyorum ki tam bir felâket olacak* diyerek sayının çok yüksek olduğunu söylemektedir. Bu arada şehirdeki Ermenilerin sayımının yapıldığını ve gerçek rakamın ancak o zaman

³⁷ Olay sırasında handa öldürülen Müslümanların ikisi hamal ve ikisi de katırcı idi; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 57.

³⁸ *BOA. Y. MTV 130/30*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 221-223; Olayların canlı bir anlatımı için bkz. H. N. Paşa, *Hatıralarım*, s. 160-164.

³⁹ *BOA. Y. MTV 130/30*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 221-222.

⁴⁰ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 55; *BOA. Y. PRK. UM 32/114*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 211.

⁴¹ *BOA. Y. MTV 130/30*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 221-222.

⁴² Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, C: LXVII/250 (2003), s. 903.

⁴³ Gösterilen yer.

ortaya çıkacağını belirtmektedir.⁴⁴

Longworth ve Cilliere'in verdiği rakamların abartılı olduğu meydandadır ve birbiriyle de çelişmektedir. Longworth kent merkezindeki ölü sayısını 298 olarak gösterirken, Cilliere 500'ün üstünde diyerek oldukça yüksek ve tartışmalı bir rakam vermekte ve somut açıklama yapmak yerine spekülasyona yönelmektedir. Aynı şekilde Longworth'un verdiği sayılara göre Gümüşhane dâhil çevre köy ve kasabalardaki ölü sayısı en fazla 102'dir.⁴⁵ Cilliere ise yine rakam vermemekte, sadece olayların içinde olmayan insanları dehşete düşürmeyi amaçlar biçimde tahminlerde bulunmaktadır. Buradan Fransa Konsolosu'nun somut ve sağlam bilgi elde edebilecek bir durumda bulunmadığı ve iyi niyetli bir tavır sergilemediği anlaşılmaktadır. Bu tavır Ermenilerin terör ve şiddete yönelirken umdukları amaca hizmet etmekte ve Avrupa Kamuoyunu yanlış bilgiyle maniple etmeye yaramaktadır. Bu nedenle onun spekülasyon yapma isteğine itibar etmek mümkün değildir. Longworth'un ise nispeten daha tutarlı davrandığı, en azından somut rakamlardan bahsettiği görülmektedir. Ancak onun da gerçek rakamlar verdiğine dair yeterince kanıt bulunmamaktadır. Zira Longworth'un olaylardan önce Trabzon'da yürüttüğü çalışmalar ve Ermenileri isyana teşvik eden davranışları Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş ve onun faaliyetleri takip altına alınmıştı. Arşiv belgelerine göre Longworth, Ermeni Milletinden Doktor Sehrab'ın ahfâdıydı. Bu nedenle sürekli ortalığı karıştırmaya çalışan ve Ermenileri devlete karşı kıskırtmaya dönük işler yapan Longworth'un verdiği rakamlara da ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir.⁴⁶ Valiliğin yaptığı açıklamalarda ve resmi raporlarda bir tutarlılık bulunmakta ve hepsinde de aynı miktar telaffuz edilmektedir. Bütün bu rakamlardan anlaşıldığı gibi hadiseler sırasında ölen Ermenilerin sayısını doğru bir şekilde tespit etmek kolay görünmemektedir. Öte yandan Trabzon Valiliği'nden yapılan açıklamalarda verilen rakamların gerçeğe daha yakın olduğunu tahmin etmek de güç değildir.

⁴⁴ *Documents Diplomatiques-Affaires Arméniennes (Supplement)-1895-1896*, "Événements de Trébizonde", s. 13 (*Cilliere'den Gambon'a*, No: 10, 15 Octobre 1895).

⁴⁵ İngiltere Konsolosluk tercümanı Komidas Hekimyan'ın Rahip Mesrob'a yazdığı 10 Ekim 1895 tarihli bir mektup ele geçirilmişti. Bu mektupta Longworth'un çıkan hadiselerde meydana gelen Ermeni kaybının süratle Konsolosluğa bildirilmesini talep ettiği belirtiliyordu. Bu mektup İngiltere Konsolosu'nun asıl bilgi kaynağının kimler olduğunu ortaya koymaktadır; *BOA. A. MKT. MHM. 663/6*; Bilgin vd., a.g.e., s. 110.

⁴⁶ Longworth hakkında belgelerde *bu misillü ahlâksız adamlar ya da ...dersa'âdetce ma'rûf Ermeni Doktor Sehrab'ın ahfâdından olan İngiltere Konsolosu Mösyö Longworth ve tercümânı Hekimyan her türlü ifsâdât ve ilkâ'ât-ı bedhâh-ânenen hâli kalmadıkları halde maddeten isbât-ı mefsedetleri kâbil olmadığından...* gibi sert ifadeler kullanılmakta ve İngiltere tarafından değiştirilmesinin uygun olacağı belirtilmektedir; Longworth ve İngiltere'nin Trabzon Konsolosluğu'nda çalışmakta olan Ermeni tercümanların faaliyetleri hakkında bkz.; *BOA. Y. PRK. UM 31/91*; *BOA. İ. HUS. 1312 L. 90*; *BOA A. MKT. MHM. 663/41*; Bilgin vd., a.g.e., s., 104-106, 108, 118-119.

3-İsyana Katılan Ermenilerin Sosyo-Kültürel Yapısı ve Savunmaların Niteliği

Bir toplumsal hadisenin ortaya çıkmasında ve sonuçlanmasında en önemli hususlardan biri olaya karışanların sosyal kökenleri ve kültürel durumlarıdır. Trabzon olaylarına bu pencereden bakıldığında ortaya çıkan tablo çok şaşırtıcı değildir. Belgelerden anlaşıldığına göre çatışmada yer alan Ermeniler esnaf, tüccar, öğretmen, avukat, din adamı vb. sınıftan; çoğunluk şehirde yaşayan, ekonomik durumu oldukça iyi ve Ermeni cemaatine muteber kabul edilen kişilerden oluşmaktadır.

Tanık ve tutukluların ifadelerinden anlaşıldığına göre, Ermeni İhtilal Cemiyeti üyelerinin amacı şehirde karışıklık çıkararak İngiliz donanmasının Trabzon'u bombalamasını sağlamaktı. Bu suretle bütün Müslümanlar katledilecek ve şehirde Bağımsız Ermeni Hükümeti kurulacaktı.⁴⁷ Başka bir ifadeyle, aslında isyancıların, 11 Ekim 1895 Cuma günü, Müslümanlar Cuma namazında iken olay çıkararak Müslümanları çoluk-çocuğu ile öldürmeyi planladıklarını söylemekteydi. Agop Şvarş'ın galeyana gelmesi ve Nemçe vapuru ile gelen fedailerin sağa-sola ateş açması sonucu, olay biraz da hazırlıksız bir şekilde planlanan tarihten üç gün önce meydana gelmişti.⁴⁸ Asıl mesele olayların düzenleyicisinin kim ya da kimler olduğu ve bu hadiseye Trabzon'da yaşayan Ermeni halkın katılımının ne derecede bulunduğu idi. Bu yönden bakıldığında gerek olayın faillerinin gerek tertipçilerinin kim ya da kimler olduğu, kovuşturma ve yargılama sürecinde isim isim ortaya çıkarılmıştı. Bu tür ayrılıkçı ve isyana dönük düşüncelerin yayıldığı toplumsal zeminin ise daha çok gençlerden oluştuğuna şahit olunmaktadır. Bu bağlamda Trabzon'da, Ermeni toplumunun hızla Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeninden uzaklaştığı görülmektedir.

Trabzon Ermeni Milleti'nin olayın başlarında, yani Bahri ve Hamdi Paşaların yaralanması ve Rahmi Efendi'nin öldürülmesi karşısında takındığı tavır dikkate değerdir. Zira onlar zanlıları saklayarak cemaat içi bütünlük sergilemişler ve Ermeni milleti bir bütün halinde devletin karşısında yer almış görünmektedir. Suikast girişiminden ve Rahmi Efendi'nin öldürülmesinden sonra Vali Kadri Bey, Ermeni cemaatinin Murahhasa vekili Rahip Mesrob ile *mu'teberân-ı milleti* davet etmiş fakat sadece Mahokyan Aristakis Efendi ile Papaz Mesrob davete icabet etmişti. Vali Kadri Bey onlara zanlı iki Ermeni'nin, Haçik ve Misak'ın, saklandıkları yerin hükümete haber verilmesinin ve *suhûletle* yakalanmalarının temin edilmesinin *teskîn-i heyecâna* sebep olacağını söylemişti. Buna karşın Mahokyan, cemaatle ilgili işlere asla karışmadığını ve karışmayacağını ifade etmişti. Rahip Mesrob ise zanlıları tanımadığını belirtip, halk arasında paşaların bir asker tarafından yaralandığına ve Rahmi Efendi'nin de bir Müslüman tarafından öldürüldüğüne dair söylenti

⁴⁷ BOA. İrade, Askeri 1314. Ra/20; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 295.

⁴⁸ BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 304.

bulduğunu ifade etmişti. Ona göre gerçek *kâtil ve cârihler* kimler ise onların tutuklanması ve *suçsuz yere hapsedilen Ermenilerin* serbest bırakılması, adaletin gerçekleşmesine hizmet edecekti.⁴⁹

Trabzon'daki Ermeni cemaatinin olaylara bakış açısını gösteren bir diğer olay da şehirde ortaya çıkan karışıklıklar sonrasında Murahhasahâne'de yapılan toplantı idi. Bu toplantıya *mu'teberân-ı milletten* 40-50 kişi katılmıştı. Burada nelerin konuşulduğu ile ilgili olarak öncelikle Şvarş'ın 15 Ekim 1895'te alınan ifadesinden bir miktar bilgi edinilebilmektedir. O, ilk olarak kendisinin Murahhasahâne'de bulunduğu sırada, paşalara silah atan fedâileri bulmak için ailelerini ve ilişkide buldukları kişileri çağırıp onlara sorulması ile ilgili görüşler beyan edildiğini söylemektedir. Devamla papazların sahip oldukları *sıfat-ı ruhâniyye* nedeniyle kadınları ve çoluk-çocuğu sorgulayıp öğrenecek güçleri bulunduğu ve şehirde olan evlerin milletin önde gelenlerinden bir-iki kişi, papazlar, polis ve zaptiyelerle birlikte aranmasına dair tartışmalar yapıldığını belirtmektedir.⁵⁰ Bir başka ifadeden, bahsedilen toplantıda Artin Efendi ile Manuk Tatosyan'ın evlerin aranma talebinin, çoluk-çocuğu korkutacağı bahane edilerek yapılmasına karşı çıktığı, ancak tartışmalar sonucunda, hükümetin şüphe ettiği *hâneyi taharrî imesine* ve gerek görülürse papaz ve muhtarların da onlarla birlikte bulunmasına karar verildiği ortaya çıkmaktadır. Aynı toplantıda *muhâfaza-i âsâyiş* için valiye ve kendileri *de iltimâs itmek üzere* konsoloslara *takrîr* yazılarak verilmesi de kararlaştırılmıştı. Sonra bu takrir konsoloslara da iletildi.⁵¹

Murahhasa vekilinin vali ile görüşmesinde, herkesin gözü önünde ve güpe-gündüz cereyan eden olayların faillerinin Ermeniler olmadığını, gerek yaralama olayını gerekse cinayeti Müslümanların gerçekleştirdiğini iddia etmesi ve zanlıları devlete teslim etmeyeceklerini söylemesi, Mahokyan'ın ise cemaatin işlerine karışmayacağını ifade ederek kenara çekilmesi Ermenilerin konuya nasıl yaklaştıklarını göstermektedir. Vali Kadri Bey'in amacı zanlıları ele geçirerek halk içinde ortaya çıkan kaynamayı süratle yatıştırmak iken, muhtemelen cemaatin seçip kendi temsilcileri olarak gönderdiği adı geçenlerin, olayı yatıştırıp söndürmekten ziyade daha da büyümesine neden olacak bir ortamın hazırlanmasına hizmet eder bir tutum takındıkları görülmektedir. Zira Murahhasahâne'de yapılan tartışmalardan, cemaatin kendi içinde zanlıları bulup devlete teslim edecek güçlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yerine pasif bir tavır takınmışlar, devlet güçlerinin arama faaliyetlerine engel olmamışlar, fakat zanlıları da teslim etmedikleri gibi saklamışlardı. Bunun da ötesinde Trabzon'da bulunan konsoloslara birer rapor yazarak, meseleyi kendi

⁴⁹ BOA. Y. MTV. 130/10; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 222.

⁵⁰ Şvarş'a göre bu toplantıya katılanlardan hatırlayabildikleri Murahhasa vekili Mesrob Efendi, Maranyan Artin Ağa, Arabyan Mardiros, Diradoryan Ohannes, Karagözyan Kigork, Mahokyan İstaki, Fetvâciyanlar vs. idi; BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/21; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 351; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 88.

⁵¹ BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 302; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 190.

görüş açıları doğrultusunda anlatmak ve onları yönlendirmek yolunu tutmuşlardı. Sonuçta zanlıların saklanması ve hükümete teslim edilmemiş olması cemaat içi ortak tavrı gösterir niteliktedir.

Trabzon'da çıkan olayları önlemek ve kentte sükûneti tekrar sağlamak amacıyla hemen örfi idare ilan edilmişti. Ayrıca İstanbul'dan gelen talimat gereğince suçluların bir an önce bulunup yargılanması için Divan-ı Harp kurulmuş, başkanlığına da Rize'de bulunan Mirliva Salih Paşa getirilmişti. Yargılama sonucunda 5 kişi idam cezasına, 2 kişi 10 ile 15 yıl kürek cezasına çarptırılmış, 5 kişinin de beraatına karar verilmişti. Geri kalan 16 dosya eksiklikler nedeniyle iade edilmiş, idamlar uygulanmamıştı. Bir süre sonra da padişah tarafından af çıkarılmıştı.⁵²

Divan-ı Harp'te yargılanan Ermenilerden bazı önemli görülenlerin ifade ve tanıklıkları aşağıda incelenecektir. Böylece hem isyana Ermenilerin hangi çerçevede yaklaştıkları daha net ortaya konmaya çalışılacak, hem de olaylara karışan Ermeni komitacıların toplumsal kökenleri, inanç biçimleri, siyasi tavırları, ekonomik durumları vb. hakkında daha net bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

Dava Vekili Artin Şahrikyan

Olaydan sonra yapılan soruşturma ve sorgulama tutanaklarından anlaşıldığına göre Ermeni cemaati içinde en etkili kişi Dava Vekili Artin Şahrikyan'dı. Örneğin *Müfşidîn-i Ermeni'den* olduğu iddia edilen, gazinocu esnafından, Kemer kaya Mahallesi'nde ikamet eden ve 30 yaşında bulunan Tütüncüoğlu Hacı Minas, 20 Ekim 1895'te alınan ifadesinde Artin Efendi'nin *milletin en ukalâsı sayıldığı* belirtmektedir.⁵³ Yine mahkemeye *ba'zı ihbarâtda* bulunan Boztepe Mahallesi'nde ikamet eden, 54 yaşındaki İran Komisyoncusu Minasyan Mıgırdıç Efendi 19 Ekim 1895'te verdiği ifadede, *Artin Efendi millet içinde en nüfuzludur. Her istediğini icrâ edebilir. ...Kendisine karşı duran yoktur. Kendi efkârına teba'iyet eden Doğramacı Manuk ve bu gibi eşhası tutdu, milletin meclisine a'zâ ta'yîn etdirdi. Dürhü dürhü fesâdlar tertîb ve icrâ etdirdi. Şurası muhakkak bilinmelidir ki, Artin Efendi arzu etse idi iş bu vuku'âtı kat'iyen çıkartmazdı* diyerek Artin Efendi'nin Ermeni cemaati içindeki konumunu ve olaylardaki rolünü ortaya koymaktadır.⁵⁴

⁵² Hikmet Öksüz, "1895 Trabzon Olaylarının Yargıya İntikali ve İsyancı Ermenilerin Mahkeme Kayıtlarına Geçen İfadelerinin Sosyal Psikoloji Açısından Yorumu", *Atatürk Üniversitesi II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu- 21-22 Haziran 2007*, Ed. Esin Derinsu Dayı, Erzurum 2007, s. 21-29.

⁵³ BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 326.

⁵⁴ Minasyan Mıgırdıç ifadesinin başka bir yerinde Artin Şahrikyan'ın Ermeni Milletini hâkimiyeti altına almak istediğini, bu amaçla Murahhasahâne'de ne kadar eski ve namuslu adam var ise hepsini üyelikten çıkarıp yerlerine *namussuz ve müfşid bir takım eşhası* getirdiğini ve bu yeni üyelerin olur-olmaz işler için Murahhasahâne'ye toplanarak çeşitli *fesadlar tertîb ve icrâ* etiklerini belirtmektedir; BOA. İrade, Askeri, 1314. R/21; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 347; Aynı şekilde olayın zanlılarından olan ve Reji idaresinde amele olarak çalışan 29 yaşındaki

Doğramacı Manuk Tatosyan

Trabzon hadisesinin çıkmasında etkin rolü bulunan bir diğer isim İskender Paşa Mahallesi'nde ikamet etmekte olan, Doğramacı esnafından 43 yaşındaki Manuk Tatosyan idi. Manuk'un hepsi esnaf, beş erkek kardeşi daha vardı. Kardeşlerinden Mıgırdıç ve Setrak kuyumcu, Misak ise terziydi. İstephan, Manuk ile aynı işyerinde doğramacı esnafılığı yapmaktaydı ve aynı evde ikamet etmekteydiler. Kirkor ise önceleri kuyumculuk ile meşgul olmakla birlikte bu tarihlerde Rusya vapurunda kahvecilik yapıyordu. Misak, olaylar sırasında hayatını kaybetmişti. Manuk, Kirkor ve İstephan'ın ifadelerinden anlaşıldığına göre kardeşlerin tamamı olayın içindeydiler. Fakat sadece Manuk'un *Ermeni Fesat Cemiyeti*'ne üye olduğu ispat edilebilmiş, diğer kardeş Misak ise olaylarda ölmüştü.⁵⁵ Yargılama sonucunda idama mahkûm edilen Papas Koçyan Vahan, ilk ifadesinde olay sırasında ateş ettiği revolveri Manuk'tan aldığını ve Manuk'un *re'is-i fesad* olduğunu ifade etmekle birlikte, 1 Haziran 1896'da mahkeme huzurunda verdiği ifadede bunu inkârâ yönelmişti.⁵⁶ Yine muhbirlerden Fetvacıyan Hamayak ilk ifadesinde Manuk'un *re'is-i fesad* olduğunu ifade etmekte, Divân-ı Örfî huzurunda ise daha önce söylediklerini inkâr yolunu tutmaktaydı.⁵⁷

Doğramacı Manuk 23 Ekim 1895 tarihli ifadesinde, olay çıktığı sırada *Meydân-ı Şarkî*'de bir eczanede olduğunu ve gürültü çıkınca çok korktuğunu, bu eczaneye sığındığını ve üzerinde hiçbir silahın bulunmadığını ifade etmiş

Kasparoğlu Mertad veled-i Karabet, 10 Kasım 1895 tarihli ifadesinde Artin Efendi'nin millet içinde her şeyi yapmaya gücünün yettiğini söylemekte ve *tevkîfhânedede iken: Artin Efendi'yi tutsunlar, başka sebep aramasınlar, milletin başına bu felâketi getirmeye sebep olan odur. Rusya'dan ve başka yerlerden çeşitli fikirlerde öğretmenler getirerek ahâli arasında fesad tohumu ekdirdi. Her konuda gücünü ortaya koyarak nüfuzunu te'sir ettirdi. Bu fesâd ve ihtilâlin başlıca ateşleyici ve teşvikçisi Artin Efendi olduğuna hiç şüphe yoktur* demektedir; *BOA. A. MKT. MHM. 663/27*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 265; İskender Paşa Mahallesi'nde oturan, 20 yaşındaki terzi esnafından Manuk oğlu Artin 15 Ekim 1895'te muhbir sıfatıyla verdiği ifadede olayları çıkarmanın Artin Efendi olduğunu herkesin bildiğini ve onun sadece Trabzon'da değil Giresun'da da olay çıkardığını ifade etmekteydi; *BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 294.

⁵⁵ Manuk'un evinde yapılan aramada 82 adet dolu Rus martin tüfeği kovani, 12 tane dolu ve bir boş Osmanlı martinişi fişeği, 241 Rus martin fişek kovani, fişek doldurmak ve kapsül atmak için bir makine, 16 Amerikakârî revolver fişeği, 1 Winchester fişeği, yeni sistemde 35 revolver fişeği, 14 boş revolver fişeği, iki kutu Rus ve Osmanlı martin fişeği kapsülü, 2 tane armalı Ermenü'l-ibâre fesat cemiyeti damgası, bir boya kutusu, üç deste Ermenice matbaa harfi, bir miktar barut, 1 Rus Martini, Hınçak Gazeteleri, *evrak-ı müteferrika-i sa'ire*, 1 çifte tüfek, 1 karakulak bıçak, kırmızı bohaça içinde bir takım evrak ve birkaç kitap bulunmuştu; *BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 312-313.

⁵⁶ *BOA. A. MKT. MHM. 663/27*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 254.

⁵⁷ Hamayak, 1 Haziran 1896 tarihli ifadesinde, Hoca Kirkor ve diğer Ermeniler hakkında *her ne ihbarda bulundumsa hilâf-ı hakikatdir* demiş; Armenak ise 10 Kasım 1895'teki ifadesinde Bahri ve Hamdi Paşalara silah atan Haçık ve Misak'ın Dava Vekili Artin, Doğramacı Manuk ve Hoca Kirkor'un adamları olduğunu söylemiş olmasına rağmen, 1 Haziran 1896 tarihli ifadesinde, İstanbul'a *nakl-i dava* talebinde bulunduğunu ve konuşmayacağını ifade etmişti; *BOA. A. MKT. MHM. 663/27*; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. s. 263-264, 254-255.

ve olay sırasında evinden silah atıldığını da reddetmişti. O, evinden silah atılmadığını, çünkü evde kadınlardan başka kimsenin bulunmadığını söylemiş, *kim gelecek de benim evimden silah atacak, benim evimde silah yok* demişti. Doğramacı Manuk ifade vermeye 24 Ekim 1895'te devam etmişti. Bu ifade-sinde paşalara suikast düzenleyen Haçık ve Misak'ı şahsen bile tanımadığını; Kasparoğlu Armenak'ı ise Murahhasahâne'de hizmetçi olması sebebiyle tanıdığını belirtmektedir. Doğramacı Manuk, evinde yapılan aramada bulunan bütün yasadışı evrak ile malzemeyi ve bu evraktan anlaşılması bulunan Osmanlı Devleti'nden ve Rusya'dan bazı kişilerle yaptığı gizli yazışmaları reddetmektedir. Ancak aynı gün, muhtemelen duruşmanın ikinci oturumunda, evinde bulunan muzır evrak ve diğer malzemelerin mahkemeye getirilmesi üzerine *şimdi aklım başımda yokdur, cevap veremem, müsâ'ade ediniz, yerime gideyim, aklımı başıma toplayayım, ba'dehu cevap veririm* diyerek şaşkınlığını atlatmak ve ortaya çıkan bu yeni durum karşısında yeni bir savunma stratejisi hazırlamak için zaman kazanma yoluna gitmeyi tercih etmişti. 25 Ekim 1895'te yapılan duruşmada bütün malzemeyi üç senedir Katoğlu Meyhaneci Bogos'un tedricen getirdiğini söyleyen Doğramacı Manuk, Hoca Kırkor ile görüştüğünü inkâr etmektedir. Yine o, evinde bulunan iki adet şifreli mektubun altındaki imzada Tatol yazdığını belirtmekte, yazının olayda ölen kardeşi Misak'ın yazısına benzediğini söylemekteydi. Ancak mahkeme reisinin mektuplar konusunda ısrar etmesi ile suçu yine Meyhaneci Bogos'un üstüne atmıştı.

Doğramacı Manuk'un sorgu sırasında zor anlar yaşadığı anlaşılmaktadır. Zira savunmasında birçok tutarsızlık bulunmaktadır. Mesela önce olayda ölen kardeşi Misak'ın kendisi ile aynı evde kalmadığını söylemiş, sonra bahsi geçen mektupların kendi evine Misak tarafından konulduğunu ifade etmişti. Mahkeme başkanının *Misak'ın seninle aynı evde kalmadığını söylemiştin* demesi üzerine *beş ay önce Batum'dan geldiğinde bende kalmıştı* diye cevap vermişti. Ancak 23 Ekim'deki sorgusunda Misak'ın Batum'dan üç ay önce geldiğini söylemişti. Büyük birader İstephan, 20 Kasım 1895'te mahkemede, kardeşi Doğramacı Manuk ile yaptırılan yüzleştirmede Misak'ın Batum'dan yaklaşık bir buçuk ay önce geldiğini belirtmişti. Kardeşinin bu ifadesi üzerine Doğramacı Manuk, *Olabilir ki evvelki ifadelerimde sehv etmiş olayım. Olabilir ki bir buçuk ay veyâhûd iki buçuk ay evvel gelmiş ola. Lâkin benim tahminim bir buçuk ay evveldir* diyerek düştüğü bu zor durumdan bir takım kelime oyunları ile kendini kurtarmaya çalışmıştı.

Doğramacı Manuk sorgulama sırasında dürüst bir insan profili oluşturmaya çalışmaktan da geri kalmıyordu. Mahkeme reisinin, Bogos'un bulunmaması halinde bütün suçun ona kalacağını, bu nedenle olaya kimlerin dâhil olduğunu söyleyerek gerçeğin ortaya çıkmasına yardımcı olması gerektiğini belirtmesi üzerine, gerçeği söylediğini, kimseye iftira edip günahını alamayacağını, eğer Bogos bulunamazsa bütün suçun kendisine kalmasını kabul edeceğini ve kendisini öldürseler bile kimseye iftira etmeyeceğini söylemişti.

Oysa aynı Doğramacı Manuk, evinde bulunan eşya ile ilgili sorgulamada, *Bende o takım eşya yok. İftira olunursa ona karışmam. Peygamberlere bile iftira ediyorlar*, demişti. Ancak evinde bulunan malzemeler mahkeme huzuruna getirilince bunları kabullenmek zorunda kalmıştı. Aslında Doğramacı Manuk, oluşturmaya çalıştığı bu dürüst adam imajı ile suç ortaklarını korumak amacındadır. Yine evinde bulunan malzemenin kendisine, o sırada ortada olmayan Meyhaneci Bogos tarafından getirildiğini, ya da mektupların sahibinin ölmüş kardeşi Misak olduğunu söyleyerek suçu, artık bu olaydan zarar görmesi mümkün olmayan kişilere yıkmaya çalışması, bu türden davranışlarına örnektir.⁵⁸

Doğramacı Manuk'un savunması, bütün suçlamaları toptan ret ve inkâr temeline dayanmaktaydı. Suçunun delillerle sabitleşmesi karşısında tedricen suçlamaları kabul etmek zorunda kalmış, ancak arkadaşlarını korumak için çeşitli kelime oyunlarına başvurma ve yükümlülüğü kendisini savunmaya artık ihtiyaç bulunmayan ölümlere ve mahkemeye çıkarılması mümkün olmayan kişilere yıkmaya yoluna gitmişti.

Bütün bu ifadeler ve evinde yapılan arama sonucu elde edilen deliller Doğramacı Manuk Tatosyan'ın, isyanın elebaşlarından olduğunu göstermekteydi. Nitekim Doğramacı Manuk mahkeme tarafından idama mahkûm edilmişti.

Micazoğlu Kirkor Veled-i Minas

Erbâb-ı fesaddan olduğu iddia edilenlerden bir diğeri de Ermeni Mektebi hocalarından 27 yaşındaki Micazoğlu Kirkor veled-i Minas idi. Aslen Trabzonlu olan Hoca Kirkor dört yıldır Trabzon Ermeni Mektebi'nde öğretmenlik yapıyordu ve Yenimahalle'de oturuyordu. Yapılan kovuşturma sonucunda doğramacı Manuk'un işyerinde Dava Vekili Artin Efendi ve Doğramacı Manuk ile sık sık bir araya gelip, gizli kapaklı işler çevirdiği tespit edilmişti. Belirtildiği gibi Kasparoğlu Armenak, paşalara suikast düzenleyen Haçik ve Misak'ın Hoca Kirkor, Dava Vekili Artin, Doğramacı Manuk, Bıyıklıyan Ohannes ve Papas Vahan'ın adamları olduğunu söylemişti. Hoca Kirkor 25 Ekim 1895 tarihli sorgusunda Papas Vahan, Doğramacı Manuk ve Dava Vekili Artin'i tanıdığını kabul etmekte, ancak Doğramacı Manuk ile ahbablığının olmadığını belirtmekteydi. Dava vekili Artin ile ise okul işleri ve maaşı hususunda görüştüğünü ifade ediyordu. Bundan başka paşalara kimlerin suikast girişiminde bulunduğundan haberinin olmadığını beyan ederek, suikast girişiminde bulunanların kendi adamları olduğu iddiasını reddediyordu.

Hoca Kirkor'un olaydan sonra Katoliklerin Frerler (Frenk) Mektebi'ne sığındığı sırada, *Ermeni fedâilere mahsus olan sivri sakalını* tıraş etmek istediği, ancak vakit bulamadığı için buna muvaffak olamadığı, daha sonra vapurlarda

⁵⁸ Manuk ve kardeşi Stephan hakkındaki sorgulama tutanaklarının tamamı hakkında bkz. *BOA*. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 308-316; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 71-82.

berberlik yapan Petro adında seyyar bir berbere tıraş olduğu, Duyûn-ı Umûmiyye Nezâreti sevk memurlarından Keçioğlu Bedros tarafından iddia edilmişti. Kendisi ise üç yıl içinde kız kardeşi, eşi ve annesinin ölmüş olduğunu, bu nedenle *alâmet-i mâtem* olarak sakal bıraktığını, olaydan hemen sonra *Meydân-ı Şarkî*'de berber Serkiz'e tıraş olduğunu beyan etmekte ve böylece Ermeni fedailerinden olduğu iddiasını reddetmekteydi. Ayrıca Papaz Vahan'ın ifadesinin aksine, kendisinin *Fesat Cemiyeti*'nden haberinin bulunmadığını ve böyle bir oluşuma kesinlikle dâhil olmadığını söylüyordu.⁵⁹ Hoca Kirkor'un reddettiği bir diğer iddia da Kaymaklı Manastırı'nda köylü çocukları eğitmek amacıyla yaptırılan okul ile ilgili faaliyetlere katıldığı yolunda olardı. 13 Kasım 1895 tarihli ifadesine göre Dava Vekili Artin Efendi ve benzeri adamlar Murahhasahâne'nin görevlendirmesi ile okul yapmaya teşebbüs etmişlerdi ve kendisinin bu girişimle hiçbir alakası bulunmamaktaydı.

Hoca Kirkor mahkemenin kendisine yönelttiği bütün suçlamaları reddetmekte ve Trabzon'da yaşanan olaylardan ve Ermeni İhtilâl Cemiyeti'nden hiç haberi yokmuş gibi davranmaktadır. Bizzat olayların içinde oldukları anlaşılan kişilerin mahkemede verdikleri ifadeler de onun bu ret ve inkâra dayanan savunmasını değiştirmemekte ve aleyhinde her türlü ifadeyi kendisine bir düşmanlık olarak göstermektedir. Yomra'nın bazı köylerinde yaşayan Ermeni ahalinin ortak şahitliği ile ortaya çıkmış bulunan Kaymaklı Manastırı'nda yapılması düşünülen okulla ilgili, bir yandan kendisinin bu işe karışmadığını, öte yandan bu okulun Murahhasahâne'nin görevlendirmesi ile yapıldığını ifade ederek, gizli bir şekilde yapılan bu işi meşrulaştırma girişiminde bulunmaktadır. Matemde olduğu için sakal bıraktığını söyleyerek herhangi bir örgütsel sebebi olmadığını ifade ederken neden olaylardan hemen sonra kestirdiğini açıklamamakta, retçi tavır takınırken Ermeni toplumunun her türlü geleneğine uyduğunu göstermektedir. Nitekim evindeki arama sırasında ele geçirilen silahlı adamların tasvirini içeren resimlerin ne olduğu sorulduğunda, bunu Ermeni yas adetleri ile açıklaması da bu bağlamda düşünülmelidir. Zira o, bu resmin iki-üç yıl önce ölen komşusu Pervanet'in resimleri olduğunu, Ermenilerde bir kişi öldüğünde bütün eşyalarının bir meydana çıkarılarak ne kadar hısım-akrabası varsa onun önünde gözyaşı döktüğünü ve bu resmi de Pervanet öldüğünde, bu geleneğin uygulanması sırasında aldığını ifade etmektedir. Sonuçta Hoca Kirkor'un ret ve inkâr temeline dayanan savunması, tanıkların ifadelerinden caymış olmalarına veya İstanbul'a *nakl-i dava* talep etme gerekçesi ile susmalarına rağmen, mahkemeyi ikna edememiş ve 15 yıl süreyle kalebentliğe mahkûm edilmiştir.

⁵⁹ Hoca Kirkor'un Fesat Cemiyeti'ne üye olduğunu, Papaz Vahan, Doğramacı Manuk'un kardeşi Doğramacı İstefhan, Kasparoğlu Armenak, Fetvacıyan Hamayak ve Keçioğlu Bedros iddia etmektedir. Hoca Kirkor'un ifadesi ve onunla ilgili şahitlikler hakkında bkz.; *BOA. A. MKT. MHM. 663/27*; Bilgin vd. *a.g.e.*, s. 246-257.

Arabyan Hacı Mardiros

Olay sırasında evinden etrafa ateş edilen, yirmi beş yıldır İngiltere pasaportu kullanan, İskender Paşa Mahallesi'nde ikamet eden, manifatura tüccarı, 78 yaşında, aslen Gürünlü Arabyan Hacı Mardiros bir diğer önemli tertipçiydi. Yapılan tahkikat neticesinde evinde otuza yakın serili yatak olduğu tespit edilmişti ki olay sırasında şehirde bulunan Ermenilerin köylerden getirdikleri akraba ve tanıdıklarını evlerinde barındırdıkları ve çarşıda pazarda Müslümanlara silah göstererek bir takım kışkırtıcı hareketlerde buldukları; köylerden gelen bu Ermenilerin isyanın son safhasındaki olaylara karıştıkları tespit olunmuştu. Ancak o, 12 Kasım 1895 tarihli ifadesinde *Ben Osmanlı tabiatında bir adamım. Yabancı ve köylü adam celb edib hânemde yatırmak benim ta'asubuma dokunur. ...Benim Ermenilerden ta'cizliğim var da Müslümanlardan yok. Ben Müslümanlardan emîn idim. Ermenilerden değil idim,* diyerek kendini savunmuştu. Ancak hiç gereği yok iken evinin bahçesine bakan pencereleri, bahçeye diktiği sırkaların üzerine örttüğü bezlerle kapatmıştı. Bundaki amacının evine gelen misafirleri gizlemek olduğu iddia edilmekteydi. Evinden ateş edildiği için o sırada evde bulunan at seyisi Melkon ile eşinin birader-zâdesi Canik öldürülmüştü. Hacı Mardiros evinden etrafa ateş edildiği hakkında bilgisi olmadığını, ancak kendisi teslim olmak için valinin yanına gittiği sırada Melkon ve Canik'in ateş etmiş olabileceğini söylüyordu. Vali tarafından eve geri gönderildiğini, Melkon ile Canik'in ellerinde birer tüfek gördüğünü, onları ikna ederek teslim ettirdiğini belirttikten sonra her ikisinin de telgraf-hâneye götürüldüklerini ifade ediyordu. Devamla *Ondan sonra işittim ki merkûmân Canik ve Melkon katl olunmuşlar. Lâkin firar mı ittiler, tekrar silâha mı davrandılar da katl olundular bilemem. Teslim olanların cümlesi muhâfaza olunmuştur* demektedir. Bu cümlelerde devleti, teslim olanları öldürmekle suçlayan bir tavır görünmektedir. Ancak Vali'nin emriyle Hacı Mardiros'u evine getiren Zaptiye Tabur Ağası Nuri Bey 17 Ekim 1895'te mahkemede yaptığı tanıklıkta, Melkon ve Canik'i olaylar sırasında sığındıkları komşu hanenin sahibinin Belediye Tanzîfât Müdürü Resmî Efendi'ye teslim ettiğini, bu sırada üzerlerinde birer revolver ve 200 kadar fişek olduğunu, adı geçenlerin teslim için evden çıkarırken ahali tarafından saldırılarak katledildiklerini ve Hacı Mardiros ve kendisinin cesetleri orada gördüklerini beyan etmişti. Bu durumda ikisinden biri yalan söylemektedir. Ancak daha önemlisi Hacı Mardiros'un tavrıdır. Büyük ihtimalle 78 yaşında olmanın getirdiği rahatlıkla ve kaybedecek fazla bir şeyi olmayan bir kişi havasıyla, devlet güçlerini töhmet altında bırakacak tarzda konuşması bütün savunmalar içinde tek olması bakımından kayda değerdir.

Hacı Mardiros'un evinde yapılan aramada 1 Çakmaklı şeshane, 1 tane dolu İngiliz winchester, 1 kırmalı çifte tüfek, 1 Kapsülü dolu çifte, bir teneke barut, bir çuval içinde fişek ve *âlât-ı sa'ire* bulunmuştu. İfadesine göre Ağustos ayında köydeki evine gelen yüzü kapalı iki kişi kendisinden tehditle para istemişti. Bu yüzden de evinde silah bulunduruyordu. Ancak o, kendi-

sinden tehditle para istenmesi olayını İngiltere Konsolosluğu'na bildirmekle birlikte hükümete haber vermeye lüzum görmemişti. Hacı Mardiros ve oğlu tavırlarının nedenini İngiltere vatandaşı olmaları olarak açıklamışlardı. Bu yüzden kendilerine yapılan tehdidi, sadece İngiltere'nin Trabzon Konsolosluğu'na bildirmekle yetinmişlerdi. İngiltere vatandaşı bulduklarının kanıtı ise sahip oldukları İngiltere pasaportuydu. Ancak bu pasaport Osmanlı Devleti tarafından onaylanmamıştı. Dolayısıyla yaptıkları işlemin Osmanlı Devleti açısından hiçbir geçerliliği yoktu. Buradan çıkan sonuç değerlidir: İlk olarak İngiltere en azından Ağustos ayından beri Ermeni İhtilal Komitesi'nden haberdardır. İkincisi ise hukuken Osmanlı tabiiyetinde bulunan bu insanlar, olaylarla ilgili olarak kendi devletlerini değil İngiltere'yi bilgilendirmektedirler.

Hacı Mardiros'un evinde yapılan aramada, iki yüz liranın vapurla gönderilmesi, Erzincan civarlarında arsa almak için 300 liranın irsâl olunması ve eğer Ermenilere bir şey verilirse telgraf ve mektup ile Kambiyoyu 906 denilmesi gerektiği yazılı, Ermeni harfleriyle fakat Türkçe bir mektup bulunmuştu. Bu mektubun kim tarafından ne amaçla yazıldığı sorulması üzerine Hacı Mardiros, *Bu tezkire Ermeni fesadına dâ'ir idüğü anlaşılıyor. Lâkin bunun benim hânemde bulunduğuna ta'accüb ediyorum. Bu tezkirenin vürûdünden benim aslâ haberim yokdur ve kimden gönderilmiş olduğunu şimdicek de tanımam. Şu kadar diyebilirim ki birâder-zâdem Gayzak'tan Ermeni Komitesi 200 lira almış idi. İhtimal ki bu tezkire Gayzak'a gelen tezkire olmalıdır* cevabını vermişti. Hacı Mardiros'un cevabı, diğer sanıklarda olduğu gibi ret ve inkâr temelli bir savunma politikası belirlediğini göstermektedir. O, evinde bulunan bir mektubun dahi kendisine ait olmadığını ileri sürmektedir. Ancak gerek kendisinden tehditle para istendiğini söylerken, gerekse bu mektupla ilgili cevabında Trabzon'da faaliyet gösteren bir Ermeni örgütünün varlığını doğrudan kabul etmektedir. Bütün savunmalar içinde sadece onun ve oğlunun Ermeni İhtilal Komitesi'nden haberdar olduklarını gizlemedikleri görülmektedir. Yaptıkları savunmanın temelinde bu örgütün mağduru oldukları savı bulunmaktaydı. Bu nedenle örgütün varlığını doğrudan kabul ediyorlar, fakat kendilerinden para istemek için gelenler dâhil, hiçbir örgüt üyesinin ismini vermiyorlardı.

Kendisi gibi manifatura tüccarlığı yapan 33 yaşındaki oğlu Hacı Kigork Ağa, evinde bir takım muzır evrak bulunmakla birlikte yargılama sonucunda beraat etmişti. Ancak verdiği ifadeden olaylara dâhil olmasa bile her şeyi bildiği anlaşılmaktadır. Rusya ve İngiltere'ye gidip gelen Kigork, iyi derecede İngilizce ve az seviyede de Rusça ve Fransızca bilmekteydi. Evinde bulunan kitaplardan anlaşıldığına göre Ermeni tarihini okumaya merak sarmıştı. Hacı Mardiros'un kardeşleri olay sırasında ölmüştü ve yaklaşık yüz bin lira değerinde sermaye ve malı gasp ve telef edilmişti. Bütün bu tespitler Hacı Mardiros ve ailesinin olayların içinde olduğunu ortaya koymaktaydı. Ancak yapılan yargılama sonucunda, Hacı Mardiros'un *hareket-i fesâdiyeye* bir dereceye

kadar dâhil olduğu sabit olduğundan beş yıl küreğe mahkûm edilmişti. Oğlu Kigork Ağa ise her ne kadar evinde bulundurduğu kitaplar muzır evrak olsa da bunları bulundurmamak sebebiyle ceza verilemeyeceği sonucuna varılmış ve beraat ettirilmişti. Bundan başka Hacı Mardiros'un yeğeni Armenak, üzerinde revolveri olduğu halde olay sırasında ölmüştü. Diğer yeğeni Arabyan Bogos da mahkemede sorgulananlar arasındaydı.⁶⁰

Bıyıklıyan Ohannes

Trabzon İhtilal Cemiyeti üyelerinden olduğu istihbar edilen, Yomra'nın Abyon köyünden, 11-12 yıldan beri Trabzon Ermeni Mektebi'nde hocalık yapan, 31 yaşındaki Bıyıklıyan Ohannes davada yargılananlardandı. Ohannes, erkek olarak kimsesi olmayan Haykanoş Hatun'un evinde kiracı olarak ikamet etmekteydi. Ohannes'in evinde arama yapılırken Haykanoş, odasında 50 tane Karadağ fişegi ile bir kamayı saklamak üzereyken yakalanmıştı. Haykanoş fişekleri sokakta bulduğunu ve revolverden haberi olmadığını söylemişti. Ayrıca Haykanoş'un üzerinde 3 tane beyaz kapsız el yazılı kitap, 2 tane resim, Hoca Ohannes'in yatağında bir tane kırmızı yazılı mektup, Haykanoş'un sandığında 6 mektup vb. bulunmuştu. Divan-ı Örfî'ye göre bu fişekler ve kama, Bıyıklıyan Ohannes'e aitti. Eşinin üzerinde de bir revolver ve 6 fişek bulunmuştu. Fakat o, eşi Anna'nın üzerinde bulunan bu silahtan hiç haberi olmadığını beyan etmişti. Ayrıca o, Doğramacı Manuk'un dükkânında Kirkor ile bir araya gelip, gizli-kapaklı bir şeyler konuşmaktaydı.⁶¹

Ağustos 1895'te Bıyıklıyan Ohannes, Dava Vekili Artin Efendi ile Yomra'nın Kalafka, Kan, Zingile, Şana ve Abyon köylerine giderek halktan eski mektep hocalarını okuldan çıkarıp, yerlerine Trabzon'dan muktedir hocalar getirmelerini istemişlerdi. Ayrıca, Kaymaklı Manastırı'nda inşa edilecek okul için hane başına bir lira ve iki tahta vermeleri gerektiğini belirtmişlerdi. Amaçları *köylerden topladıkları küçük çocuklara yeni eğitim tarzında, yeni öğretmenler tarafından eğitim verilmesini sağlamaktır.*⁶² Bu amacın, mevcut eğitimin ve hocaların yetersizliğinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak asıl amacın kendi hedeflerine dönük militanlar yetiştirmek olduğu diğer ifadelerden ve Manuk'un evinde bulunan evraktan anlaşılmaktadır. Bu işleri köylülerle konuştukları sırada Ohannes'in elinde bir tüfek bulunmaktaydı ki bu köylüleri tehdit eder mahiyette bir tavrın olduğunu göstermektedir.

Hoca Ohannes de kendisine yöneltilen bütün isnatları reddetmekte,

⁶⁰ Hacı Mardiros, oğlu ve yeğenleri hakkında bkz. *BOA. BOA. A. MKT. MHM.* 663/27; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 271-285.

⁶¹ Bu bilgi Doğramacı Manuk'un kardeşi Doğramacı İstefhan, Kasparoğlu Armenak ve Fetvacıyan Hamayak tarafından verilmiş olmakla birlikte, duruşmada adı geçen şahıslar önceki ifadelerini tekrarlamamışlar ve İstanbul'a *nakl-i da'vâ* talebinde bulduklarını söyleyerek susmayı tercih etmişlerdir; *BOA. A. MKT. MHM.* 663/27; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 269-271.

⁶² Bıyıklıyan Ohannes ve diğerleri hakkındaki bu ihbar adı geçen köylerin ahali tarafından yapılmıştı; *BOA. A. MKT. MHM.* 663/27; Bilgin vd. *a.g.e.*, s. 246.

eşinin üzerinde bulunan silah ve fişeklerden dahi haberinin olmadığını, Doğramacı Manuk ve Artin Efendi ile görüşmediğini, Doğramacı Manuk'un dükkânına öyle her zaman gitmediğini söylemekteydi. Ayrıca Kaymaklı Manastırı'nda inşa edilmesi düşünülen okulla ilgili herhangi bir görevinin bulunmadığını, yalnız kendi köyünün ve evinin orada bulunması nedeniyle Dava Vekili Artin'e bir-iki defa eşlik ettiğini ifade ediyordu. İlaveten Doğramacı Manuk'un *re'is-i fesad* olduğunu bilmediğini ve Ermeni İhtilal Cemiyeti ile hiçbir ilgisinin olmadığını beyan etmekteydi.

Hoca Ohannes'in eşi ile ev sahibesi Haykanoş'un da Trabzon'da meydana gelen hadiselerden haberdar oldukları, olay çıkıp da devlet güçleri asayişi sağlayıp, failleri aramaya başlayınca bu iki kadının onu korumak için silahları ve çeşitli evrakı saklamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ohannes de savunmasını ret ve inkâr temeline dayandırmış ve belirtildiği gibi evinde bulunan evrak ve silahın dahi kendisine ait olmadığını ileri sürmüştür. Ancak yargılama sonucunda Bıyıklıyan Ohannes'in, idama mahkûm edilen Artin Efendi, yine idam cezası alan Koçyan Vahan ve Doğramacı Manuk gibi şahıslarla birlikte hareket ederek Ermeni fesadının çıkmasında aktif rol aldığı tespit edilmiş ve 15 yıl kalebentliğe mahkûm edilmiştir.⁶³

Diradoryan Hatom

İskender Paşa Mahallesi sakinlerinden, 30 yaşındaki un tüccarı Diradoryan Hatom, olaya karıştığı ihbar edildiğinden dolayı mahkemeye sevk edilmiş ve 21 Ekim 1895'te sorgusu yapılmıştı. Mahkeme başkanı evinden silah atıldığını ifade etmiş fakat o, bu iddiayı reddetmişti. Olayı kimlerin çıkardığı ile ilgili soruya, kimlerin çıkardığını bilmediğini, evinde olduğunu, ancak sonradan duyduğuna göre ilk önce Agop Şvarş'ın odasından *ziyâde silâh endaht olunduğunu* söylemekteydi.

Hatom ifadesinde kendisinin evinde olduğunu ve üzerinde silah bulunmadığını, kardeşinin ise olaylar sırasında vurulduğunu ve o sırada elinde bulunan revolverin alındığını belirtmekte ve olay çıktığında kendisinin gümrükte olduğunu ifade etmekteydi. Mahkeme reisi ise onun Nemçe vapuruyla gelen Ermenileri karşılamak ve şehre girişlerini kolaylaştırmak üzere orada bulunduğunun rivayet edildiğini, gerçeği itiraf etmesini ve vapurla gelen Ermenilerin kim olduklarını söylemesini istemekteydi. Zira vapurla gelen bu Ermeniler, onun mağazasına girmişler ve oradan etrafa silah atmışlardı. Buna karşılık Hatom, yolcular vapurdan çıkmadan gümrükten ayrıldığını, gemiyle gelecek Ermenileri karşılamak için limana gitmediğini ve amacının bir hafta önce gelmiş olan buğdayını gümrükten çıkarmak olduğunu beyan etmekteydi. Mahkeme reisi *Bir hafta evvel gelmiş buğdayları vukû'ât günü gümrükten çıkarmaklığın sebebi nedir?* diye sorunca, *Yanlış anlaşılmış, buğday bir hafta evvel değil, dört gün evvel gelmiş idi* cevabını vermişti.

⁶³ BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., a.g.e., s. 266-269.

Ayrıca kendisi önce gümrüğe sonra da evine gittiği için mağazasından silah atıldığını görmediğini söylemektedir. Ermeni İhtilâl Cemiyeti'nin üyelerinin kim olduğu ve silah ve cephanelerini nerede sakladıkları ile ilgili sorulara da konuyla ilgili bilgisi olmadığı şeklinde cevap vermektedir. 13 Kasım 1895'teki sorguda mahkeme reisi tarafından Doğramacı Manuk'un evinde yapılan arama sonucunda Trabzon'da bir *Ermeni Cem'iyet-i Fesâdiyesi*'nin olduğunun ortaya çıktığının söylenmesi üzerine, *Cem'iyet-i fesâdiye'nin vücudu keşf olunarak meydana çıkarılmış ise daha iyi. Ben bu cem'iyeti bilmiyordum, benim mevcûdiyetinden haberim yokdu* demiş ve konu hakkında hiçbir bilgisinin olmadığı yönündeki ısrarını sürdürmüştü. İddiaya göre Hatom *cem'iyet-i fesâdiyenin* on iki kişiden oluşan üyelerinden biriydi ve Kaymaklı Manastırı'nda inşa edilmek istenen okul hakkında da bilgisi bulunmaktaydı. Fakat her iki iddiayı da reddetmekle birlikte okulla alakalı konularla kardeşlerinin ilgilenmediğini söylemişti.

Diradoryan Hatom'un ifadesi de diğerleri gibi ret ve inkâr üzerine kuruluydu ve Hatom konu hakkında hiçbir bilgisi olmadığını iddia ediyordu. Mağazasından ateş edildiğinin sabit olması karşısında ise *Ben o sırada orada değildim, atıldıysa bile benim bilgim dışında olmuştur* şeklinde bir tevile başvuruyordu. İfadenin, kendisi açığa çıksa bile beraber çalıştığı arkadaşlarını ele vermeme psikolojisini yansıttığı görülmektedir. Bunu başarabilmek için bazen tutarsız açıklamalar yaptığı da gözden kaçmamaktadır. Sonuçta kimseyi ele vermemiş, sadece kardeşlerinin okulla ilgilendiğini söylemek zorunda kalmıştı. Ancak bir kardeşinin olay sırasında elinde silahı ile vurulması ve diğerlerinin de okul işleri ile ilgileniyor olması, Diradoryan ailesinin çoğu ferdinin Trabzon Ermeni İhtilâl Cemiyeti ile bağlantısı olduğunu göstermektedir. Buna rağmen mahkeme sadece Diradoryan Hatom'u yargılamış ve ikinci dereceden suçlu bularak ona beş yıl süreyle kürek cezası vermiştir.⁶⁴

Asadaroğlu Hacı Vartan

İskender Paşa Mahallesi ahalisinden ve İran tabiiyetinde bulunan lokantacı esnafı 46 yaşındaki Asadaroğlu Hacı Vartan'ın dükkânına (İstanbul Lokantası), bir takım ihtilalcileri topladığı ve bunların olay esnasında etrafa silah attıkları haber alındığından sorgusu yapılmıştı. 27 Ekim 1895'te alınan ifadesinde, olay sırasında lokantasında çırakları Kalost, Karabet, Serkis, Tatosyan Kirkor, Vahanyan Ağababa, Meyhaneci Mesrob ve Rus vapuru poliçecisi bir Rum ile birlikte bulduklarını söylemişti. Bu sırada kendisinde ve dükkânda bulunan hiç kimsede silah bulunmadığını iddia etmekteydi. Ancak İskender Paşa Mahallesi'nde ikamet eden ve Hacı Vartan'ın çıraklığını yapan, Papas Vahan'ın yeğeni 15 yaşındaki Ohannes, 30 Ekim 1895'teki ifadesinde, müşterilerin *Ellerinde ve ceplerinde revolver gibi bir şey var ise de ben görmedim* diyerek dükkânda bulunanların silahlı olduğunu ortaya

⁶⁴ BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd. a.g.e., s. 305-307, 339; Halaçoğlu, a.g.e., s.194-197.

koymaktadır. Hacı Vartan, Binbaşı Bahtiyar ve Tabur Ağası Nuri Beylerin tanıklıklarının aksine, dükkânından etrafa ateş edilmediğini ifade etmiş ve onların *Hilâf-ı vâki' hakkında söz söyleyeceklerini kat'iyyen ümîd edemem*, muhtemelen başka yerden atılmıştır da onlar benim dükkânımdan atılmış sanmışlardır demişti. Ayrıca İskender Paşa Mahallesi sakinlerinden, adi suçtan dolayı tutuklu, 42 yaşındaki Hanlıoğlu Karagözcü Bedros Veled-i Artin, 4 Kasım 1895 tarihli tanıklığında, tevkifhânedeki Vartan'ın, Kirkor'un çarşıya doğru iki el ateş ettiğini ve bundan sonra meydandaki ahalinin lokantaya hücum ettiğini söylediğini ifade etmektedir.⁶⁵

Hacı Vartan ilk silahın lokantasının alt tarafında bir yerde atıldığını bilse de nereden ateş edildiği hakkında hiçbir fikrinin olmadığını söylemekteydi. Ayrıca cemiyet üyelerinin kimler olduğu ya da onların silah ve cephanelerini nerede sakladıkları hakkında bilgisinin olmadığını da ifade etmekteydi. Ancak yaptığı savunma mahkeme tarafından inandırıcı bulunmamış ve beş sene kalebentliğe mahkûm edilmişti.

Tütüncüoğlu Hacı Minas Veledi Bogos

Trabzon'un Kemer kaya Mahallesi'nde ikamet eden, gazinocu esnafından 30 yaşındaki Tütüncüoğlu Hacı Minas veled-i Bogos, Trabzon Polis Komiserliği tarafından Divan-ı Örfî'ye gönderilen defterde *müfsidîn-i Ermeni'*den olmakla suçlanmıştı. Olayın çıktığı Salı günü akşam örfî idare olunarak asayiş ve sükûn tekrar sağlanmış ve sonraki günlerde de asayişi bozacak bir durum oluşmamasına ve Müslüman-Gayrimüslim çoluk-çocuk herkes işine-gücüne çarşıya-pazara çıkmasına rağmen, kendisi on iki gün ortaya çıkmamış, üstelik Binbaşı Nazif Efendi evini aramak için geldiğinde bir Rum'un evine kaçmıştı. Evinde 1, gazinosunda 2 revolver bulunmuştu. İddiaya göre Trabzon Ermeni Fesat Komitesi'nden ve faaliyetlerinden haberi vardı. Genç fedailer daima onun kahvehanesinde toplanıyorlardı ve onlara Hacı Minas liderlik ediyordu. Yeğeni Vartan, üzerinde *Ermeni fesadına da'ir evrâk-ı muzır*ra bulunduğu için tutuklanmıştı. Bundan dolayı 4 Kasım 1895'te sorgusu yapıldı. Mahkemede, *Meydan* tarafında gürültü kopup hadise çıktığında evinde bulunduğunu, hatta komşu kadınların da kendi evinde toplandığını, olaydan bir gün sonra konuştuğu bazı Rum delikanlılar, *Binbaşı derecesinde komite rütbesi bulunduğu ve aranmakta olduğundan bahisle meydana çıkmaması gerektiğini* söyledikleri için 12 gün hükümete teslim olmadığını ve geceleri Rum komşusu Yorika'nın evinde saklandığını ifade etmişti. Ayrıca Binbaşı Nazif Efendi geldiğinde kendisinin Rum evinde olduğunu, eğer bilseydi teslim olacağını belirtmiş ve korkusunun hükümetten değil halktan olduğunu söylemişti. Minas bu ifadesiyle Müslümanların kendisine saldırmalarından çekindiğini ima etmekte ve Müslümanları suçlu konuma itmeye çalışmaktaydı.

⁶⁵ BOA. İrade, Askeri, 1314 Ra/20; Bilgin vd., a.g.e., s. 317-325; Halaçoğlu, a.g.e., s. 163-173.

Nazif Efendi, Minas'ın evinde arama yaparken 20 kadar ekmek tespit etmişti. Oysa Trabzon'da yeterince fırın vardı ve her gün de ekmek çıkmaktaydı. Halk ekmeğini günlük alırken, Minas'ın bu kadar ekmek alması şüphe uyandırıcıydı. Minas olay günü komşularının evinde toplandığını ve 29 kişi olduklarını, ancak Nazif Efendi arama yaptığı sırada ev halkından başka kimsenin bulunmadığını, kendisinin eskiden beri üç-dört günde bir ekmek ve her seferinde 10 tane büyük somun aldığını ve aramanın olduğu gün de 20 tane değil 10 tane büyük somun almış olduğunu söylemişti. Minas bu ifadesiyle sanki önce evde bu kadar çok ekmek olmasını komşuların varlığına bağlamak istemiş, ancak sonra bundan vazgeçerek *Ben eskiden beri böyle yapardım* deme yolunu tutmuş gibidir. Aslında ekmekle ilgili sorunun amacı bellidir ve evinde olaylara karışan ve köylerden getirilmiş olan Ermenileri barındırıp barındırmadığı sorulmaktadır. Bu nedenle o önce evin kalabalık olduğundan bahsetmeye başlamışsa da daha sonra muhtemelen sorunun arkasının geleceğinden çekinmiş ve ekmeği her zaman çok aldığını söylemişti.

Savunmasındaki enteresan ve zekice sözlerden biri Bahri ve Hamdi Paşalara düzenlenen suikast ile ilgiliydi. O, *Ferik Paşalara silah atılaberi Trabzon'da bir fesad cem'iyeti bulunduğunu ben de hissetmiştim. Çünkü silah atanların paşa-yı müşârunileyhâya bir günâ husûmet-i şahsiyyeleri yoğ idi. Bunları bu cesârete sevk eden elbetde bir komite vardır. Fakat kimlerden mürekkebdir. Bence mechûldür*, diyerek hem komitenin varlığını mantıken ortaya koyma zekiliğini göstermekte hem de böylesi bir akıl yürütme ile kendisinin bundan haberdar olmadığını ve bu cemiyete dâhil bulunmadığını ifade etmektedir. Soruşturmanın bu aşamasında verilen diğer ifadelerden ve yapılan tanıklıklardan Trabzon'da bir Ermeni İhtilal Cemiyeti olduğu ortaya çıkmışken ve herkes bunu kabul etmişken Hacı Minas'ın bunu kurnazca bir mantıkla kendisini kurtaracak biçimde yeni hiçbir şey söylemeden ifade etmesi dikkate değer görünmektedir. Kendisinin cemiyete üye olduğu ile ilgili *Hakkımdaki şâyi'ât sırf yalan ve iftirâdır. Ben a'ilemin i'aşesi için çalışıyorum. Gazinoculuk ediyorum. İhtilâl cem'iyeti bilmem. O cem'iyet benim a'ilemi beslemez ki onlara hizmet edeyim* demiş ve bütün isnatları reddetmişti.⁶⁶

Hacı Minas, özeti verilen savunmasından anlaşıldığı gibi hiçbir olaya karışmamış, Ermeni hareketinden habersiz, kendisine iftira edilmiş bir adam portresi çizmektedir. O, suçlu olsaydım hemen olay günü Rusya'ya kaçırdım diyerek suçsuzluğunu iddia etmekteydi. Cemiyetin varlığından olay sonrası haberdar olduğunu söylemesi, hem cemiyete üyeliğini reddetmenin hem arkadaşlarını ele vermemenin yoluydu. Böylece sorgu sırasında kimsenin adını vermemiş ve devlete bağlı, işinde gücünde, bütün derdi ailesini geçimini sağlamak olan iyi bir Ermeni vatandaş portresi çizmişti. Sonuç olarak beş yıl kalebentliğe mahkûm edildi.

⁶⁶ Hacı Minas'ın sorgusu için bkz: *BOA. İrade, Askeri 1314. Ra/20; Bilgin vd., a.g.e., s. 325-330; Halaçoğlu, a.g.e., s. 173-187.*

Agop Şvarş

Meydân-ı Şarkî'deki odasından silahla etrafa ateş ettiği ihbar edilen, aslen Erzincan Yeni Mahalle'den olan ve altı senedir Trabzon'da Ayafilibo Mahallesi'nde ikamet eden, tüccar komisyoncusu 45 yaşındaki Agop Şvarş, zanlı sıfatıyla mahkemeye çıkarılmıştı. İddia edildiğine göre olayın başlamasına neden olan ilk silahlar onun Meydân-ı Şarkî'ye bakan balkonlu odasından atılmıştı. Ancak Şvarş, odasından ateş açılıp açılmadığını bilmediğini, zira olaylar çıkmadan önce handan ayrılarak Bank-ı Osmânî'ye gittiğini, Çarşamba günü akşama kadar bankada kaldığını ve odasında sadece oğlu Mihran ile hizmetçisi Ohannes'in olduğunu söylemekteydi.⁶⁷ İfadesine göre kendisinin ve oğlunun hiçbir silahı olmayıp, sadece evinde bir av tüfeği bulunmaktaydı. Şvarş ifadesinde ısrarla handaki odasından silah atılıp atılmadığını bilmediğini söylemektedir. Fakat odasından silah atıldığının başka ifadelerle sabit olmasından dolayı, Mademki benim odamdan silah atılmıştır, o halde handa bulunan bir takım *müfsidler*, hanın en güzel odası olmasından ve balkonunun bulunmasından dolayı benim odama doluşup *Meydân-ı Şarkî'ye* doğru silah atmış olabilirler demekteydi. Bunun üzerine mahkeme reisinin, öyleyse sen handa bir takım Ermeni *müfsidler* olduğunu biliyorsun, adlarını söyle demesi üzerine, müfsitler vardı demediğini, mademki odamdan silah atıldı, muhtemelen handa bulunan *müfsidler* odama toplanıp atmışlardır demek istediğini, ifade etmişti. Ayrıca mademki paşaları yaralayan ve Rahmi Efendi'yi katledenler Ermenilerdir, *Elbette Trabzon'da Ermeni fesâdcılar mevcuddur* demekte ve diğer bazı sanıklar gibi o da Trabzon'da bir Ermeni İhtilal Cemiyeti'nin varlığını mantıksal çıkarım olarak ileri sürmektedir. Yani o da Hacı Minas gibi Trabzon'da bir Ermeni Fesat Cemiyeti olduğunu, haberi yokmuş gibi davranarak bir çıkarım olarak ileri sürmektedir. İfadesinin başka bir yerinde madem paşalara silah atanlar ve Rahmi Efendi'yi öldürenler Trabzon Ermenilerinin *peşpâye* takımındandır, elbette bunları cesaret ve gayrete getirecek *cem'iyet-i fesâdiye* vardır demektedir. Bu tavrı ile olaylardan ve Trabzon'daki Ermeni örgütlenmesinden hiç haberi olmadığını ima etmekte ve böylece cemiyetin üyelerinin kim olduğuna dönük bir sorunun önünü kesmeyi ummaktadır. Ayrıca yaralama ve öldürme olayını gerçekleştirenlerin ayaktakımından bir kaç serserinin işi olduğunu ileri sürerek Ermeni fedailerin admın geçmesine mani olmaya çalışmıştır. Bu ifadeden, Ermenilerin örgütlü ve silahlı bir gücünün bulunmadığı, ancak bazı Ermeni fesatçıların birkaç serseriye düzenletmiş oldukları bir suikast girişimi olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu tavır Ermenilerin silahlandıkları yolundaki bütün iddiaları çürütmeye dönük bir

⁶⁷ Olay çıktığı sırada Meydan civarında bulunan Boztepe Mahallesi'nde meskûn 72 yaşındaki Gazeksiyan Kirkor, 21 Ekim 1895 tarihli ifadesinde Şvarş'ın mağazasından ne kadar ve nasıl silah atıldığını görmediğini belirtmiş ve arkasından ancak daha sonra Meydan Hanı'nda misafir edildikleri sırada orada bulunanların, *en ibtidâ ve en çok silah endahat olunan yerin Agop Şvarş'ın mağazası olduğunu ifade ettiklerini söylemişti; BOA. İrade, Askeri, 1314. R/21; Bilgin vd. a.g.e., s. 362.*

tavır gibi görünmektedir.

Şvarş, paşaları yaralayan ve Rahmi Efendi'yi katleden Ermenilerin bulunarak teslim edilmesi ile ilgili Murahhasahâne'de yapılan toplantıda, kendisinin bunların hükümete teslim edilmesinin uygun olacağını söylediğini; ancak sözünün dinlenmediğini ifade etmekte, fakat son cümlesinin bir sorun çıkarmasından ve/veya o gün Murahhasahâne'deki toplantıya katılanların başını derde sokmasından endişe etmiş olacak ki, *Yani 40 kişi kadar kalabalık olduğundan benim sözüüm işidilmedi* diye ekleme yapma gereğini hissetmekteydi. Bu son düzeltme cümlesi bütün savunmalara hâkim olan duyguyu da açığa çıkarmaktadır. Buna göre bütün suç ölümlere, o sırada ele geçirilmesi mümkün görünmeyenlere ya da suçu sabitlemiş olanlara yıkılmalı, diğerlerinin adı hiç ağza alınmamalıydı. Bu nedenle Agop Şvarş toplantıya katılanların, bu arada Ermeni cemaatinin, genel tavrını açığa çıkarmaya yarayacak bir cümle sarf ettiğini fark ettiği anda, onu tevile düzeltme yoluna gitmişti.

Şvarş, bir süre önce Ermeni fesadı ile bağlantısı olduğu tespit edilerek Trabzon'da tutuklanıp İstanbul'a gönderilmişti. Burada bir buçuk ay tutuklu kaldıktan sonra *afv-ı şahâneye mazhar* olarak salıverilen Şvarş, Erzincan'da iken bir müddet devlet memurluğu yapmış olmasından ve önceki tutukluluğunun afla sona ermesinden dolayı Ermenilerin kendisine güvenmediğini ve hiçbir meseleyi söylemediklerini ifade etmekteydi. Bir diğer önemli husus da Şvarş'ın Erzincan'da ticari işleri müşavere ettiği Nişan Mumcuyan isimli tüccarla ilgiliydi. Doğramacı Manuk'un evinde yapılan aramada ele geçen bir takım yazışma evrakından Nişan Mumcuyan'ın Ermeni Fesat Cemiyeti'nden olduğu anlaşılırmaktaydı. Mahkeme reisine göre Mumcuyan ile sürekli yazışan ve ticari alışveriş yapan Şvarş'ın bundan dolayı Ermeni Fesat Cemiyeti ile bağlantısı olduğu ortaya çıkmaktaydı. Ancak o bu iddiayı da yalanlamakta, Mumcuyan'ın fesat takımından olduğunu bilmediğini ifade etmekte ve şayet bunu bildiği ortaya çıkarsa söylenen her şeye razı olacağını ifade etmekteydi.⁶⁸

Manuk'un evinden çıkan evrakta Trabzon'dan Erzincan'a silah ve cephanenin Mumcuyan'ın denklere içinde gönderildiği anlaşılırmıştı ve ona Trabzon'dan eşya gönderenlerden biri de Şvarş idi. Şvarş bu iddiaya cevap verirken Mumcuyan'a Trabzon'dan eşya gönderenin sadece kendisi olmadığını belirtiyor ve gönderdiği eşya arasında silah ve cephane olduğu ispat olunursa söylenen her şeye razı olacağını beyan ediyordu. Ancak Mumcuyan'ın Erzincan Bidâyet Mahkemesi tarafından 16 Kasım 1895'te alınan ifadesinden Şvarş'ın Erzincan'da meskun Lazyan'a teslim edilmek

⁶⁸ Tanık olarak dinlenen 27 yaşındaki Hazikoğlu Mardiros, 19 Ekim 1895 tarihli ifadesinde, Trabzon'daki olaylardan birkaç gün önce gece saat iki sularında Meydân-ı Şarkî yönündeki büyük mezarlığın yanında bulunan Haçatur'un evinin önünde oturduğu sırada, Agop Şvarş ve yanında bulunan 4-5 kişi oradan geçerken *Torunumu (yeğeni) Erzincan'da vurmuşlar, eğer sağ kalıb da cem'iyetimizi haber verir ise işimiz iyi olmaz dediğini işitdim* demektedir. Hazikoğlu Mardiros 13 Nisan 1896'daki ifadesinde daha önce verdiği ifadeyi de yemin ile onaylamaktadır; BOA. İrade, Askeri 1314. Ra/20; Bilgin vd., a.g.e., s. 361, 363.

üzere, muşamba bir torba içinde üç kilo barut gönderdiği anlaşılmaktadır.⁶⁹

Mahokyan Aristakis

Trabzon Polis İdaresi'nin zanlı olduğunu bildirdiği, Trabzon'da Zeytinlik Mahallesi'nde oturan, 55 yaşındaki tüccar Mahokyan Aristakis Efendi, 19 Ekim 1895 tarihli ifadesinde, Salı sabahı mağazasına gittiğini, iş-gücü ile meşgul iken saat beş sıralarında birden bir gürültü koptuğunu ve kendi mağazasına da saldırı gerçekleştiğini söylemişti. İddiaya göre onun mağazasından etrafa ateş edilmişti. Ancak o bunu yalanlamışa ve dava vekili Artin Efendi ile de bir davası çerçevesinde görüştüğünü belirtmişti. Ona göre Artin Efendi, Millet Mektebi ve Murahhasahâne Meclisi'nde üye bulunmaktaydı ve o, *ba'zı gûnâ icra'atda ve ıslahatda bulunarak mektebin istihsâl-i esbâb-ı terakkisine çaba göstermekteydi*. Olay çıkaranların kimler olduğunu bilmediğini söyleyen Aristakis, Artin Efendi'nin *vuku'âtın zuhûruna sebebiyet verdiğini* duyduğunu söylüyordu. İfadenin devamında Aristakis'in Ermeni cemaatinin bütün işlerine vakıf olduğu görülmektedir. Zira ifadesinde, bir süre önce intihar eden Murahhasa Yağışe Efendi'yi felakete sürükleyen kişinin de Artin Efendi ve onu destekleyenler olduğunu ifade etmekteydi.⁷⁰

Bu durumda cemaat içinde bu kadar etkili olan bir kişinin, Ermeniler arasında güçlü bir şekilde örgütlenen ayrılıkçı düşüncelerden ve gizli örgütlerden haberdar olmaması düşünülemez. Ayrıca bütün ifadeler göz önüne alındığında, meydana biriken ahalinin sadece ateş edilen ev ve işyerlerine saldırdıkları ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı Aristakis'in işyerinden dışarıya ateş edilmiş olması güçlü bir olasılıktır.

Enişiryan Oğlu İlya

Amerika'da sekiz yıl tıp eğitimi görmüş, altı yıldır Trabzon'da yaşayan, Tekye Mahallesi'nde oturan ve doktorluk yapan 48 yaşındaki Diyarbakırlı ve Süryâni asıllı Enişiryan Oğlu İlya da sorgulananlar arasındaydı. Olaydan sonra Güzelhisar Kışlası'na götürülen İlya'nın 9-10 yıldır İskenderpaşa Mahallesi'nde ikamet eden ve tüccar komisyonculuğu yapmakta olan 32 yaşındaki Dr. Mıgırdıçyan Agop ile sohbet sırasında *Bizi salıverseler de silahlarımızı, cephanelerimiz alıp büyük bir iş görelim* dedikleri, Tercanlı Süleymanoğlu Mustafa adındaki Ermenice bilen bir asker tarafından ihbar edilmişti. Her ikisi de bu ihbarı yalanlamışlardır.⁷¹

Minasoğlu Bogos

Trabzon'da Ayafilibo Mahallesi'nde ikamet eden, bazen aşçılık bazen de tütün mağazasında işçilik yapan, adını okuyup yazabilecek derecede

⁶⁹ Agop Şvarş'ın sorgu evrakı için bkz. BOA. İrade, Askeri, 1314. R/21; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 42-368; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 82-104.

⁷⁰ BOA. İrade, Askeri, 1314, Ra/20; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 301-302.

⁷¹ Enişiryan ve Mıgırdıçyan Agop'un ifadelerinin tam metni için bkz. BOA. İrade, Askeri, 1314 Ra/4; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 371-373; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 143-150.

Ermenice bildiğini söyleyen 22 yaşındaki Minasoğlu Bogos'un Ermeni fesatçılarından olduğu anlaşılmış ve 18 Ekim 1895'te Sera'da tutuklanmıştı. O, 25 Kasım 1895'te verdiği ifadede, olay sırasında Ayafilibo Mahallesi'nde kahvehanede olduğunu, gece sabaha kadar korkudan dışarı çıkamadığını ve sabah olunca Rusya Konsolosluğu'na gittiğini, oradan da Hükümete teslim edildiğini söylemişti. Ancak ifadesinde ilginç bir ayrıntı bulunmaktadır. Buna göre Bogos, hükümet tarafından serbest bırakılmış olmalıdır. Zira daha sonra *Bizi Ermeni Murahhasahânesi karşısında birkaç gün sakladılar* demektedir. Yani Bogos yalnız değildi ve Ermeni cemaati tarafından korunmaktaydı. İfadesinin devamında kendisinin fakir bir halde bulunduğunu, Trabzon'da biri terzi, biri kunduracı yanında çalışan iki kardeşi olduğunu, onlar büyüyünce mecburen Akçaabat'tan Trabzon'a taşındıklarını beyan etmişti. İfadenin önemli bir yönü de burada ortaya çıkmaktaydı. O kiliseye devam eden, *iyi olun, hak yemeyin diyen* papazın öğütlerine uymaya çalışan iyi bir Hristiyan idi ve kendisi ve ailesi fukara olduğu için kimsenin bu tür politik şeyler anlatıp söylemediği bir kişiydi. Ancak Kasap Bağdasar'ın, babası Ohannes Efendi'ye bazen *Padişahlık susacak, böyle rahat olacağız, şöyle rahat edeceğiz* anlamında bir takım laflar söylediğini, Ohannes Efendi'nin ise hiddetlenerek onu kovduğunu söylemektedir. Bogos'a göre Trabzon Ermeni komitesi, Diradoryan, Arabyan, Şahrikyan, Mahokyan ve Hacı Minas'tan ibaretti.⁷²

Kahramanoğlu Artin

Yomra'nın Abyon köyünde doğan, Ayafilibo Mahallesi'nde ikamet eden ve Ayafilibo'da bir kahvehânede hademelik yapan 17 yaşındaki Kahramanoğlu Artin'in tanıklığı sayesinde olayın boyutu ve Ermenilerin düşünceleri hakkında ilginç sonuçlar çıkarmak mümkündür. Ona göre Trabzon'da *Ermeni Milleti beylik alacağız diye fitne-fesat çıkarma* konusunda görüş birliği oluşturmuştu ve *umum Ermeni Milleti* bu ittifakın içindeydi. Erkek-kadın, hatta beşikteki çocuğa kadar hepsi Ermeni milletinin benimsediği hedefleri bilmekteydi. O, şehirlilerden başka köylü Ermeniler de bunu bilirler, diyordu. Amaçları fitne-fesat ve ihtilal çıkarıp denizden İngilizlerin müdahalesini sağlamak ve bu suretle çoluk-çocuk bütün Müslümanları katletmekti. Fesadın liderleri Ermeni cemaatinin ileri gelenleri olup onlar da Fetvacıyan Hacı Simon ve kardeşi Hacı Agop, Mahokyan Aristakis, Arabyanlar, Diradoryanlar, Hanedanyan Kaspar Efendi, Erzincanlı Şvarş Agop, Ballaryan ve Ballasaryan gibi milletin diğer ileri gelenleriydi. Ermeni fedailerinin başkanı ise Gazinocu Hacı Minas'tı. Ermeni Fesat Cemiyeti'nin bünyesinde oluşturduğu fedailer topluluğu Ermeni gençlerinden oluşmaktaydı ve Diradoryanların, Fetvacıyanların, Arabyanların zengin çocukları fedailik alameti olarak sivri sakal bırakmışlardı. Paşaları vurduranlar da yine milletin

⁷² BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd. *a.g.e.*, s. 299-300; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 156-59; Bogos 16 Nisan 1896 tarihli tanıklığında bu ifadeyi inkâr etmiştir.

ileri gelenleriydi. Artin, bunların silah ve cephaneleri olduğunu, fakat nerede sakladıklarını bilmediğini, muhtemelen *Ermeni muteberânının* evlerinin mahzenlerinde gizli olduğunu söylemekteydi.⁷³

Bu ifadelerden Trabzon'daki Ermeni olaylarının bütün mahiyeti ve amaçları net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ermeniler bir bütün halinde politik bir topluluk haline gelmişler ve şehirde Kahramanoğlu Artin'in ifade ettiği amaçları gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdir.

Havyarcıoğlu Kigork

Ermeni İhtilal Cemiyeti hakkında bilgisi olduğu haber alınan Muhiddin Mahallesi sakinlerinden 45 yaşındaki Havyarcıoğlu Kigork'un 19 Kasım 1895 tarihli tanıklığı, Ermenilerin nasıl, hangi amaçla ve kimlerin önderliğinde örgütlendiklerini ortaya koyar niteliktedir. Ona göre Trabzon'da fesat çıkarmak üzere örgütlenen cemiyette, Amasyalı Hoca Artin, Değirmencioğlu Pamukçu Hacı Haçatur'un hizmetinde bulunan Bogos, Doğramacı Tatosyan Manuk, İkikioğlu Hoca Kırkor, Dava vekili Şahrikyan Artin, Papas Vahan Koçyan, Ermeni mektebi Hocası Bıyıklıyan Ohannes, Kılıçoğlu Berber Artin'in oğlu İstephan, Fetvacıyan Hacı Agop'un oğlu Vartan ve Diradoryan Hatom bulunmaktadır ve bunlar on iki kişiden oluşmaktadır. Toplam on kişinin adını veren Kigork, bunların arkadaşlarının da olduğunu söylemekte ve müsaade edilirse onların da kim olduğunu araştırıp bulabileceğini ifade etmektedir. Kigork'un verdiği bilgiye göre bu on iki kişi, Kaymaklı Manastırı'nda gizli bir okul yaptırmak ve orada şehirli ve köylü Ermeni gençlere *ta'lim-i fesad ve ihtilâl etmek* amacındaydı. Onun tanıklığının en dikkate değer yönlerinden birini *Ma'mâfih otuz yaşından aşağı ne kadar Ermeni delikanlısı var ise cümlesi fesâd cem'iyetine dâhil bulduklarını ve kâffesi ale'd-derecât birer hudmet-i fesâdiye ile mükellef idüklerini haber alıyorum* cümlesi oluşturmaktadır. Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi Ermeni gençleri arasında ayrılıkçı düşünceler oldukça yaygınlaşmış bulunmaktadır. Ancak onları yönetenler Ermeni milletin ileri gelenlerinden oluşan Ermeni İhtilal Komitesi'nin on iki kişiden oluşan üst yönetimidir.

Havyarcıoğlu Kigork bu tarihe kadar konuşmamasının sebebini, *hükûmete gelib haber vermek, eceli da'vet etmektir* diyerek ortaya koymaktaydı. Hatta Bahri ve Hamdi Paşaları yaralayan kişileri hükûmete haber verdiği için bütün Ermenilerin kendisine *nazar-ı nefret* ile baktıklarını ifade etmekte ve Batum'da bulunan kardeşinden aldığı bir mektupta eğer o tarafa giderse öldürülmesinin kesin olduğunu yazılı olduğunu belirtmekteydi.⁷⁴ Kigork'un söylediklerinden Ermenilerin, cemaat içinden hükümet lehine muhbirlik yapan kişileri cezalandırdıkları sonucu çıkmaktadır. Ancak daha da önemlisi paşaları

⁷³ Artin'in tanıklığı için bkz. BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., a.g.e., s. 303-305; Halaçoğlu a.g.e., s. 160-162.

⁷⁴ Havyarcıoğlu Kigork'un ifadesinin tamamı için bkz. BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., a.g.e., s. 335-336; Halaçoğlu, a.g.e., s. 190-192.

yaralayanları hükümete haber vermesi karşısında *Bütün Ermenilerin* kendisine nefretle bakmasıdır ki bu, Minasoğlu Bogos'un ifadesinde yer alan beşikteki çocuğa kadar köylü-kentli bütün Ermenilerin bu fesadın içinde olduğuna dönük iddiasını doğrular niteliktedir. Muhtemeldir ki tanıklar, bahsedilen bu nefret dolu bakışlardan ve kendilerine yönelen ölüm tehditlerinden dolayı ifadelerini değiştirmişler ve ilk ifadelerinde verdikleri bilgileri sonradan inkâr etmişlerdi.

Arşak Filisyan

Evinde Ermeni öğretmenlerle toplantı yaptığı için birkaç defa hanesinde arama yapılan Kemer kaya Mahallesi'nde oturan, mektep hocalarından 30 yaşındaki Arşak Filisyan, polis tarafından daima gözetim altında tutulduğu için olaylarda dahil var şüphesi ile sorgulananlardan biriydi. Mahkeme, Ermeni fesadının ortaya çıkmasında mektep hocalarının önemli rol oynadığı kanaatine ulaşmıştı. Bu nedenle Filisyan'ın fesadı örgütleyen öğretmen takımı ile ilişkisi olup olmadığı sorgulanmaktaydı. 22 Ekim 1895'te yapılan sorgusunda, mahkeme başkanının ilgili sorusuna Filisyan'ın verdiği cevap, Ermeni cemaati içindeki mezhep ayrılıklarını göstermesi bakımından önemlidir. O, ben bundan üç sene önce hocalık yaptım. Fakat Protestan olduğum ve devlete-millete itaat etmek gerektiği yolunda nasihat ettiğim için beni sevmediler. Okuldan attılar. Üç yıldan beri öğretmenlik yapmıyorum demektedir. Filisyan ifadesinin başka bir yerinde, olayların yatıştırılması sürecinde gönderildiği handa başına gelenleri şöyle ifade ediyordu:

Ben Ermeni olduğum halde, Protestan mezhebinde bulunduğum için mezkûr handa ikâmet etdirilen Ermeniler bana iyi nazarla bakmıyorlardı. Geçen gün su içecektim. Kendim alıp içmekden men' etdiler. Bu ve bu gibi mu'âmelerleri bir dehşete, havfa vardırırdı. Onların içinden kurtulmak maksadıyla pencereden aşağı kendimi atdım. Sokağa düştüm. Oradan askerler beni alıp da'ire-i hükûmetde hastahâneye yatırdılar.

Filisyan devamla Protestan olduğu için Ermenilerin hal ve tavırlarından korktuğunu, yine bu sebeple kendisine gizli faaliyetlerini söylemediklerini belirtmişti. Ancak kendisinin okulda öğretmenlik yaptığı sırada, diğer öğretmenler arasında bir *ittifâk-ı hâfî* bulunduğunu ve kendisinden gizledikleri bir sır olduğunu hissettiğini ifade etmişti. Bu öğretmenler, okulun müdürü olan Mahovaryan Agop, Mikailyan Oseb ve Puzant Tahikyan idi. Bir diğer öğretmen Serabyan İpiyan ara sıra onlarla birlikte olmasına rağmen, *dâhil-i cem'iyet* değildi. Onlar Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi hükmünün yerine getirilmesi için bütün Ermenilerin tek-vücut olarak çaba göstermesi gerektiğini söylüyorlardı. Filisyan ifadesinin sonunda, iddia edilenin aksine evinin hiç

aranmadığını da belirtmişti.⁷⁵

Filisyân'ın ifadesinden öncelikle Ermeniler arasında sert bir mezhep gerilimi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Trabzon Ermeni Murahhasası bir Paskalya Haftası sebebiyle Ermenilere hitaben yaptığı konuşmada, *Şimdi öyle bir zamandayız ki Ermeni Katolikleri ve Protestanları da kardeş bilmeliyiz, onları başka kiliselere gitmekte oldukları için, başka millet olarak görmeyip kardeş tanımanızı ihtar ederim* demek zorunluluğunu hissetmişti. Konuşmanın devamında bu anlayışın kurulacak Ermenistan için gerekli olduğunu ima eden ifadeler bulunmaktadır.⁷⁶ Papaz konuşmasında, mezhep ayrılıklarını bir kenara bırakarak, birlik içinde hareket etme zorunluluğuna vurgu yapmaktadır. Bu düşünceler Ermeniler arasında mezhep farklılıklarının yarattığı düşmanlığı, ortak bir hedef için ortadan kaldırma idealini ortaya koymaktadır. Ancak Filisyân'ın, Ermeni cemaatinin Protestan olduğundan dolayı kendisini sevmediği, sır vermediği ve dışladığı yönündeki ifadesi doğru ise papazın olaylar çıkmadan üç-dört ay önce yapmış olduğu bu konuşmanın hiçbir etkisi olmamıştı. Ya da Filisyân, Protestan oluşunu kendisini kurtarmak için bir vesile addetmekte ve savunmasını bu yönde yaparak suçsuzluğuna kanıt olarak kullanmak istemektedir ki bu da güçlü bir ihtimaldir. Zira mahkeme tutanaklarına genel olarak bakıldığında, zanlıların savunmalarını çok zekice yaptıkları ve lehlerine olacak en küçük ayrıntıları bile çok iyi kullandıkları görülmektedir.

Filisyân'ın ifadesindeki diğer önemli husus, mektep hocalarının kendi aralarında gizli bir örgütlenmeye gittiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Onun verdiği bilgiyi önemli kılan, bu örgütlenmenin kendisi okulda öğretmenlik yaptığı sırada, yani üç yıl önce var olduğunu göstermesidir. Bu bağlamda bakıldığında Ermenilerin Trabzon'da uzunca bir süredir sistemli ve örgütlü biçimde faaliyetlerini sürdürdükleri ortaya çıkmaktadır. Murahhasa, Paskalya haftasında yaptığı ve yukarıda bahsedilen konuşmasında, *Bizim birçok vilâyetlerde birçok şehîd olan fedâkârlarımızın kanları ilkbaharda neşv ü nemâ bulub Ermenistan bunların kanlarıyla sa'adet bulacak ve biz de bu sâyede mes'ud olacağız. Bu fedâkârlar her yerde olduğu gibi burada da mevcuttur*, diyerek Trabzon'da Ermenistan'ın kurulması için çalışan fedakâr Ermenilerin bulunduğunu ifade etmekteydi.⁷⁷ Üçüncü husus ise Trabzon'da Ermeni olaylarının çıkmasında Ermeni okullarında görev yapan öğretmenlerin ne kadar etkili olduklarını ve öncü rollerini ortaya koyuyordu.

Mahkeme Filisyân'ın pencereden düştüğüne inanmamış ve bunu bir kaçma teşebbüsü olarak yorumlamıştı. Daha önemlisi ifadesinde Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin gereğinin yerine getirilmesi için çalıştıklarını

⁷⁵ Arşak Filisyân'ın ifadesinin bütünü için bkz: BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., a.g.e., s. 297-298; Halaçoğlu, a.g.e., s. 201-204.

⁷⁶ BOA. Y. A. HUS. 325/118; Bilgin vd., a.g.e., s. 106-107.

⁷⁷ Bilgin vd., a.g.e., s. 106-107.

ileri sürmesini, *Ermeni hey'et-i fesâdiyyesinin her tarafca tezâhür eden makâsıd-ı ihtilâl-cûyânesini bir nokta-i meşrû'iyete istinâd etmek gibi sûret-i hakdan ihsâs-ı fikr-i mefsedet-kârîye çalışmak* olarak değerlendirmiş ve ona üç yıl kürek cezası vermişti.⁷⁸

Papaz Koçyan Vahan

Trabzon'da meydana gelen Ermeni hadisesi hakkında İskender Paşa Mahallesi'nde ikamet etmekte olan 40 yaşındaki Papaz Koçyan Vahan'ın üzerinde fedâilerin kullandığı cinsten son sistem bir revolver tabanca bulunmuştu. Vahan 23 Ekim 1895 tarihli ifadesinde, önceden bu silahı bir tellaldan aldığını ancak bunun yanlış olduğunu, revolveri tahminen yüz fişegi ile birlikte, yaklaşık iki ay önce, Ermeni Komitesinin başı olan Manuk'un evine getirip kendisine verdiğini ve bu sırada yanlarında kimsenin olmadığını söylemekteydi. O, *Mektep Hocası Kirkor ile Manuk'un* arkadaş olduğunu ve millet arasında, onların fesat çıkarmaya çalıştıklarının söylendiğini ifade ediyordu.⁷⁹ Ancak sonraki ifade ve yüzleştirmelerde burada söylediklerini inkâr ve tevil yoluna sapan Vahan sonunda, *Ben İstanbul'a nakl-i da'vâ etdim* diyerek susmayı tercih etmişti.⁸⁰ 26 Aralık 1895 tarihli tahriratta, 13 Ağustos 1311 tarihinde, Kaymaklı'da inşa ettirilen okul için Yomra'nın bazı köylerinden para toplayan ve köylülere eski öğretmenleri gönderip yenilerini getirmelerini söyleyen kişiler arasında Papaz Vahan'ın da olduğu belirtilmektedir.⁸¹ Fetvacıyan Hamayak ise sonra inkâr ettiği ifadesinde Papaz Vahan'ın *re'is-i fesad* olduğunu söylemekteydi.⁸²

4-İsyanın Niteliği ve Yargı Sürecinin Özellikleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Bütün bu ifadelerden anlaşıldığına göre, Trabzon'da devlete karşı bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla çalışan Ermeni Fesat Komitesi'nin aktif üyelerinin önemli bölümü İskender Paşa Mahallesi'nde ikamet etmektedir. Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla, Trabzon kent merkezinde, Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları yerlerden biri de İskender Paşa Mahallesi idi.⁸³ Bu mahalle, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Trabzon'un iktisadi ve sosyal hayatının merkezi haline gelen ve halk arasında Gâvur Meydânı olarak bilinen Meydân-ı Şarkî'ye bitişikti. Avrupa ülkelerinin Konsolosluk binalarını, anılan meydanda açmaları buranın şehrin merkezi

⁷⁸ BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 340-341; Trabzon'da Protestan misyonerlerin Ermeniler arasında yaptıkları çalışmalar hakkında bkz. Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bakış", *OTAM*, S: 21 (2007), Ankara 2009, s. 191-219.

⁷⁹ BOA. İrade, Askeri, 1314. Ra/20; Bilgin vd., *a.g.e.*, S. 340-341

⁸⁰ BOA. A. MKT. MHM. 663/27; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 253, 257-258.

⁸¹ BOA. A. MKT. MHM. 663/27; Bilgin vd., *a.g.e.*, s. 259.

⁸² Gösterilen yer.

⁸³ Karaçavuş, *XIX. Yüzyıl Trabzon'unda Gayrimüslimler*, s. 188-199.

haline gelmesinde rol onayan önemli etkenlerden biriydi ki bu tarihlerde Trabzon'da on bir ülkenin konsolosu bulunmaktaydı.⁸⁴ Şehrin en büyük otelleri, hanları, mağaza vb. iş merkezleri buradaydı.⁸⁵ Bundan dolayı, İskender Paşa Mahallesi ile Meydân-ı Şarkî'nin birbirine bitişik konumu, meydanın Trabzon şehir hayatının merkezi olmasıyla birleşerek buranın Ermeni hadisesinin cereyan ettiği yer olmasına neden olmuştu. Komitenin üst yönetiminin tamamına yakınının İskender Paşa Mahallesi'nde ikamet etmesi ise yapılan toplantıların asgari bir gizlilik içinde olmasına hizmet ediyordu. Diğer taraftan Ermeni toplumunun gerek ekonomik açıdan gerekse sosyal statü bakımından üst sınıf mensuplarının çoğunun burada ikamet ediyor olması, İskender Paşa Mahallesi'ni Ermeni hareketinin örgütlendiği merkez haline getiriyordu.

İsyana katılanların önemli bir kısmı, Trabzon Ermeni nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Gregoryen Ermenilerden ibaret olmakla birlikte, Protestan ve Katolik Ermeniler, hatta Süryani asıllı olan bir kişi de olaylara dâhil olmuştu. Dolayısıyla Trabzon'da yaşayan her gruptan Ermeni, bir şekilde hadiselerle irtibatlıydı. Yukarıda da belirtildiği gibi sanıkların ifadelerinden, kent merkezinde ve/veya köylerde yaşayan Ermenilerin isyana dâhil oldukları, ayrılıkçı düşüncelere kapıldıkları ve bu amaçla şehirde şiddet ve terör çıkarmaya hazır hale geldikleri anlaşılmaktadır.

Olayların yöneticisi konumunda bulunanların kent soylu oldukları, değinileceği üzere belli bir yaşın üzerinde buldukları ve kendi ölçeğinde burjuvalaşmaya başlayan insanlardan teşekkül ettiği görülmektedir. Bu insanlar maddi bakımdan oldukça iyi durumdaydılar. Modern eğitim almışlardı ve Trabzon'daki yabancı misyonlarla iyi ilişkileri vardı. Lisan biliyorlardı ve başta Rusya olmak üzere Avrupa ülkeleri ve Amerika'da bulunmuşlardı. Yani Trabzon Ermeni toplumunun kültürlü sınıfını oluşturmaktaydılar. Nitekim sanıklardan Arabyan Hacı Mardiros sorgu sırasında Ermeni köylüleri evinde saklayarak onların olaylara karışmasını sağladığı iddiasına, kendisinin *Osmanlı tabiiyyetinde* biri olduğunu, öyle köyden adam getirerek evinde barındırmayacağını beyan ederek cevap vermişti. Aslında söylemek istediği "*ben kentli, kültürlü, varlıklı bir insanım; köylülerle muhatap olmam ve evime köylüleri almam*" idi. Zira böylesi davranışlar *Osmanlı tabiiyyetindenim* ifadesinde anlam bulan şehirlî değer yargılarına, medeniyete uymazdı. O böylece Trabzon olaylarının kent soylu burjuva hareketi olarak örgütlendiğini dolaylı yoldan ifade etmekteydi.

Olayların silahlı gücünü ise öncelikle yine kent soylu, burjuvalaşmış ailelerin 30 yaş altındaki gençleri oluşturmaktaydı. İkinci grup ise Ermeni

⁸⁴ *TVS*, 1877 (1294), s. 79; Trabzon'daki konsoloslar ve konsolosluk personeli hakkında bir inceleme için bkz. İ. Hakkı Demircioğlu, "İngiliz Konsolosu Palgrave'e Göre Trabzon Konsoloslukları", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu(3-5 Mayıs 2001)*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C: I, Trabzon, 2002, s. 487-492.

⁸⁵ Theophile Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat*, Çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, s. 15-17.

Fesat Komitesi'nin köylerde yaptığı faaliyetler sonucu örgüte kazandırdığı ve isyan öncesinde şehre getirip yerleştiği köylülerdi. Buradan anlaşılmaktadır ki Trabzon'daki olayların örgütleyici gücünü buradaki burjuvalaşmakta olan Ermeni zenginleri oluşturmaktadır. Böylece Trabzon'da Ermeni ayrılıkçılığının, ya da Ermeni milliyetçiliğinin ilk fiili girişimi olarak tanımlanabilecek bu hareket, bir çeşit burjuva milliyetçiliği olarak ortaya çıkmıştır ve ideolojik donanımını önemli oranda ülke dışı kaynaklardan elde ettiği anlaşılmaktadır. Bütün bu faaliyetler yürütülürken İngiltere, Fransa, Rusya gibi ülkelerin siyasi, ideolojik ve kültürel desteklerinin alındığı da açıktır.

Trabzon'daki olayların kent soylu burjuvalaşma hareketinin bir sonucu olduğunu ortaya koyan en önemli delillerden biri de sorgulamalar sırasında ortaya çıkmıştı. Zira savunmalar oldukça zekicedir ve eğitilmiş ve kültürlü insanların yapabileceği mantıksal bir zemine sahiptir. Örneğin sanıkların kullandıkları Türkçe çok akıcı ve düzgündür. Şayet zabıt kâtipleri ifadeler üzerinde düzeltme yapmadıysa, sorgulama tutanakları, olayla ilgili gerek sanık, gerekse tanık sıfatı ile mahkemeye çıkarılan Ermenilerin tümünün Türkçeyi kelime oyunlarına ve çeşitli tevil yollarına sapacak kadar iyi düzeyde bildiklerini göstermektedir. Yukarıda yapılan kısa alıntılardan da anlaşılacağı gibi, onlar retorik meslek edinmiş kilise vaizleri gibi konuşmaktadırlar. Ayrıca mahkemede hiçbir zaaf göstermemişler, yöneltilen her soruya kendi savunma stratejileri içerisinde, dönemine göre son derece açık bir Türkçe ile cevap vermişlerdi. Muhtemelen konsoloslukların desteğini arkalarında hissetmek vb. sebeplerin yanında, dile bu kadar hâkim olmaları da sorgulama esnasında kendilerinden oldukça emin bir tavır sergilemelerinde etkili olmuştur. Türkçeye bu kadar vakıf olmaları, onların Ermeni toplumunun üst tabakasını teşkil ettiklerini ve kent soylu bir zümreye mensup olduklarını göstermektedir.

Söz konusu isyana adı karışanlar tamamıyla Trabzon'un yerli Ermenileri değildi. Örneğin, olayın elebaşlarından Agop Şvarş Erzincanlı; isyan sırasında hayatını kaybeden ve aynı zamanda zengin bir tüccar olan Haçaturoğlu Kayseriliydi. Diğer yandan *Nemçe vapuru* ile şehre gelen ve hadisenin genişlemesine neden olan Ermeni fedailerin aslen nereli oldukları hakkında bilgiler belirsizdir. Agop Şvarş'ın gerek akrabalarının halen Erzincan'da ikamet etmesi, gerekse orayla sıkı ticari faaliyetler içerisinde olması, onu ihtilalci faaliyetler hususunda Trabzon-Erzincan bağlantısı konusunda önemli bir aktör durumuna getirmekteydi. Nitekim Doğramacı Manuk'un evinde yapılan aramada bulunan evrak, Şvarş'ın yürüttüğü ticari faaliyetleri, Erzincan'a silah, fişek, fişek yapım malzemesi ve bir takım doküman göndermek için bir kamuflej unsuru olarak kullandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca bu faaliyetler, makalenin başlangıcında belirtilen, Trabzon'un denize açılan bir kapı olarak iç kesimlerdeki Ermeni hareketlerinin lojistiğini sağlamakta aktif bir şekilde kullanıldığını da göstermektedir.

Ermeni ailelerin bütünlük içerisinde ayrılıkçı düşünce ve eylemlere dahil oldukları anlaşılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, ailenin herhangi bir

ferdi değil, bütün üyeleri bu örgütlü yapının ve isyanın içerisinde aktif olarak yer almıştı. Şehirde meskûn Tatosyanlar, Arabyanlar ve Diradoryanlar gibi önde gelen Ermeni ailelerini buna örnek olarak vermek mümkündür. İlâveten bu kişilerin yanlarında çalışanlar da olaylarla doğrudan ilişkili olup, bazıları da isyan sırasında meydana gelen çatışmalarda hayatlarını kaybetmişlerdir. Hacı Mardiros'un seyisi ve uşağı, Şvarş'ın oğlu ve yanında çalışanlar, Doğramacı Manuk'un kardeşi bunlara birer örnek gösterilebilir.

Belgelerden anlaşıldığına göre komitenin üst yönetiminde bulunanlar, 40 yaş ve üzerindeydi; çoğu esnaf sınıfına mensuptu ve ekonomik durumları oldukça iyi düzeydeydi. Öyle ki içlerinde Rusya, İran, İngiltere, Fransa ve hatta Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelere gitmiş olanlar, birkaç yabancı dil bilenler, ayrıca Ermeni toplumunun tarih ve kültürü üzerine inceleme yapanlar da bulunmaktaydı. Bununla bağlantılı olarak mahkemenin üzerinde durduğu konulardan biri de Rusya'ya neden gittikleri ve hangi şehirlerine uğradıkları ile alakalıydı. Çünkü Rusya ile ilişkisi olan bazı Ermenilerin, ticari emtia getirmek bahanesiyle oradan, her çeşit silahla birlikte bazı sakıncalı ayrılıkçı düşünceler içeren kitap, dergi, broşür gibi neşriyatı ülkeye soktukları bilindiğinden, mahkeme böylesi bağlantıları ortaya çıkarmak için dikkatli davranmaya çalışıyordu.

Başta Komitenin üst yönetiminde bulunanların çocukları olmak üzere, genellikle 30 yaş altındaki Ermeni delikanlılardan oluşan ve olaylarda aktif olarak yer alan ikinci grup ise, isyanın asıl silahlı gücünü temsil etmekteydi. Bu grup şehirde terör ve anarşi yoluyla bir gerilim yaratmak, ayrıca Müslümanları, Ermeni ahaliye karşı kıskırtmak amacıyla hareket etmekteydi. Diğer taraftan davalarına katılmayan Ermenileri tehdit, şiddet ve öldürmeye varan yöntemlerle sindirmek ve kendilerine katılmaya mecbur etmek hedefi gütmekteydiler. Söz konusu grup, Ermeni İhtilal Cemiyeti'nin üst kademesine mensup kişilerin sahibi oldukları şehrin çeşitli mahallelerindeki gazino, kahvehane gibi işyerlerinde bir araya gelmekteydi. İfadelerden anlaşıldığı gibi, bunlar kendi aralarında askeri bir hiyerarşi kurmuşlar, her birine bir rütbe verilmiş ve fedailik alameti olarak da sivri sakal bırakmışlardı.

İsyana karışanların basit av tüfeğinden ziyade, o dönem şartlarında savaş silahı olarak kullanılan Winchester türü piyade tüfekleri ve yine devrin suikast silahı olarak nitelenebilecek revolverlere sahip oldukları, tahkikat evrakından ve sorgulamalardan tespit edilmektedir. Olaya karıştığı gerekçeyle yargılanan hemen her Ermeni'nin birden fazla silaha sahip olması, ayrıca bu silahlara ait boş ve/veya dolu yüzlerce fişek ve merminin bulunması, yine fişek yapımında kullanılan her türden alet ve edevatın mevcudiyeti gibi deliller, Ermenilerin ihtilal fikri etrafında ne denli bilinçli bir şekilde toplandıklarını ve devlete başkaldırmak için silahlı eyleme geçmeye hazır olduklarını göstermektedir. Yine yapılan aramalarda Hınçak ve Taşnak örgütlerinin çeşitli ayrılıkçı yayınlarının ve Ermeni tarihine ait bazı kitapların ortaya çıkarılmış olmasından, söz konusu ihtilalci düşüncelerin etrafında bilinçli ve sistemli

ideolojik-örgütsel faaliyet içerisinde buldukları anlaşılmaktadır.

Trabzon Ermeni toplumunun örgütlenmesinde ve ayrılıkçı fikirler etrafında birleştirilmesinde şüphesiz öğretmen ve din adamlarının rolü oldukça büyüktür. Bunlar cemaatin din ve eğitim sınıfını temsil etmeleri nedeniyle halk arasında sözü geçen ve itibar gören etkili kişilerdi. Öğretmen ve din adamı vasfını taşımalarından dolayı başta Ermeni çocuk ve gençleri olmak üzere bütün cemaat mensuplarıyla sürekli temas halindeydiler. Bu nedenle özellikle çocuklarda ve cemaatin genelinde ayrılıkçı fikirlerin yeşermesinde ve yerleşmesinde önemli bir konumdaydılar. Örneğin gerek Hoca Kirkor ve Hoca Ohannes gibi öğretmenlerin sorgulama sürecinde ortaya çıkarılan etkinlikleri, gerekse Murahhasahâne öncülüğünde Kaymaklı Manastırı içerisinde gizlice yeni okul yapma girişimleri, öğretmen ve eğitim kurumlarının, Ermeni faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında ne denli önemli konumda olduğunu ve isyanın bilinçli bir şekilde örgütlenerek toplumsal tabana yayılmaya çalışıldığını göstermektedir. Din adamları ve kilisenin etkisini gösteren en iyi örnek ise Arşak Filisyan'ın ifadesi vesilesiyle alıntılanan Murahhasa'nın Paskalya konuşması, Ermeni din adamlarının da ne kadar siyasetleşerek ayrılıkçı fikirlere kapıldıklarını ve Osmanlı karşıtı bir konuma geldiklerini gözler önüne sermektedir. Aynı şekilde dava sonunda idam cezası alan Papaz Vahan'ın Ermenilerin meskûn olduğu köyleri dolaşarak para toplaması ve çocukların yeni usulde eğitim görmesi için köylülere baskı yapması ya da köy çocuklarını yeni usulde eğitime tabi tutmak için gizli bir okul yapma girişimine aktif destek vermesi, isyana giden süreçte, din adamlarının önemli katkıların olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Ermeni cemaatinin diğer meslek gruplarından da eğitilmiş yönlendirici-yöneticileri bulunmaktaydı ki bunlardan biri de Avukat Artin Şahrikyan'dır. Mahkemede ifade ve tanıklıklar onu, Ermeni cemaati içerisindeki en nüfuzlu kişi ve olayların baş sorumlusu olarak öne çıkarmaktadır.

Olaylarda kadınlar da aktif rol almışlardı. Nitekim hadise sırasında 5 Ermeni kadın hayatını kaybetmiş 4'ü de yaralanmıştı. Ayrıca Hoca Kirkor'un eşinin ve oturduğu evin sahibesinin silah ve erzak saklayarak ona yardım etmeye çalıştıkları görülmektedir. Verilen ifadelerde kadınların kamufraj olarak kullanılmaya çalışıldığına da rastlanmaktadır. Özellikle olay sırasında evinden dışarıya ateş edilenler, evde kadınlardan başka kimsenin bulunmadığını, dolayısıyla silah atacak birisinin olmadığını ifade etmekte ve kendilerini kadınlar üzerinden aklamaya çalışmaktadırlar. Diğer yandan evinde kalabalık bir misafir topluluğu bulunduğu anlaşılanlar da olayın patlak vermesiyle korkuya kapılan komşu kadınların kendi evlerine sığındıklarını ifade ederek, köylerden adam getirmediklerini ileri sürme yolunu tutmaktadırlar.

Sorgulama esnasında sanıkların en ufak ayrıntıyı dahi kendi lehlerine çevirmeye çalıştıkları, hata yapmamaya azami gayret sarf ettikleri görülmektedir. Fakirlik, Protestan olmak, başka şehirden gelip Trabzon'a yerleşmiş olmak, geçmişte devlet memurluğu yapmış olmak, benzer bir suçtan dolayı

tutuklanıp affedilmiş olmak vb. her durum sanıkların olaylardan, komiteden ve komite üyelerinden haberdar olmadıklarını iddia etmelerine vesile olmaktadır. Olay esnasında evinden, iş yerinden ya da handaki odasından dışarıya ateş edilen birçok sanık, orada bulunmadıklarını, ya da hanelerinde çocuk ve kadınlardan başka kimsenin olmadığını, dolayısıyla silah kullanılmadığını beyan ederek inkâr yoluna sapmaktadırlar.

Bazı sanıkların, isyanın ilk sonuçlarından ve bu sırada ortaya çıkan belirsizlikten dolayı son derece pişmanlık duydukları, bu nedenle verdikleri ilk ifadelerde her şeyi itiraf etmeyi tercih yoluna gittikleri görülmektedir. Benzer duygunun başta kadınlar olmak üzere bütün Ermeni cemaatine hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak süreç ilerledikçe bu ifadelerin değişmeye başladığına, *ben öyle dememiştim, İstanbul'a nakl-i dava talebinde bulundum* gibi bazı sözlerle verdikleri ilk ifadelerinden dönmeyi ya da susmayı tercih ettiklerine şahit olunmaktadır. Bu tavır değişikliğinde, tutuklu buldukları sırada komite üyeleri tarafından tehdit edilmeleri rol oynamış olabileceği gibi, gelişen süreçte hükümetin onlara çok sert davranmamasının verdiği cesaret de etkili olmuş olabilir. Nitekim Hikmet Öksüz'e göre, olayların çıkmasının önemli sebeplerinden biri de daha önce Ermeni İhtilal Cemiyeti içinde yer aldıkları iddiasıyla tutuklanmış bulunanların devlet tarafından affedilmiş olmasıydı.⁸⁶

İtirafı bulunanların *şimdiye kadar* konuşmalarının sebebini öldürülme korkusu ile izah etmeleri, yargı sürecinde ortaya çıkan önemli sonuçlardandır. Onlara göre ihtilalci Ermeniler kendi aleyhlerinde ihbarda bulunan herkesi şiddetle cezalandırmaktadır. Bu nedenle herhangi birinin hükümete bilgi vermesi imkânsızdı. Nitekim tanıklardan biri, can korkusuyla, hakkında itirafı bulunduğu kişilerle yüzleştirilmemesini mahkemeden rica etmişti. Bu durum hedef topluluğa korku salma ve onu yıldırma amaçlı şiddet ve baskı uygulayan terörün amacına ulaşmada ne denli etkili yöntemler kullandığını gözler önüne sermektedir.⁸⁷

Trabzon'da ihtilalci faaliyetler içinde buldukları ve Trabzon İhtilal Cemiyeti üyesi olduğu çeşitli delillerle ve tanıklıklarla anlaşılan sanıkların ağız birliği içinde davrandıkları görülmektedir. Genelde birçoğu cemiyetin varlığından ve üyelerini kimlerin teşkil ettiğinden kesinlikle haberdar olmadıklarını belirtmekte; bazıları ise olay sonucunda mantıksal bir çıkarımla cemiyetin varlığını kabul etmektedirler. Bütün sanıkların böyle bir yola saptıkları, cemiyeti ve diğer arkadaşlarını ele vermeme hususunda büyük bir çaba harcadıkları anlaşılmaktadır. Böylece birbirleri aleyhinde tanıklık yapmamışlar ve hiçbir arkadaşlarının ismini de mahkemeye vermemişlerdir. Ancak bazı sanıklar ilk ifadelerinde birkaç ismi telaffuz ettiyseler de çoğu bu ilk beyanlarını belirtildiği gibi sonraları inkâr etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Ermeni sanıkların ortak bir tutum içerisinde oldukları ve benzer savunma stratejisi

⁸⁶ Öksüz, *a.g.m.*, s. 21-29.

⁸⁷ Öksüz, *a.g.m.*, s. 21-29.

uyguladıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç

Trabzon'da 1895'de meydana gelen Ermeni Hadisesinin amacı taktik ve stratejik açıdan değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür. Belirtildiği gibi Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurmak isteyen Ermeni örgütleri, Trabzon'u hedefledikleri devletin Karadeniz'e açılan kapısı olarak görüyorlar ve bu suretle şehri Büyük Ermenistan içine alıyorlardı. Yani stratejik amaç, Trabzon'un, kurulması düşünülen Ermenistan'a dâhil edilmesi idi. 1895 olayları bu hedef açısından önemliydi; zira bu olaylar, başta Avrupa kamuoyu olmak üzere tüm dünyada Trabzon'un bir Ermeni şehri olduğu propagandası yapılması için iyi bir fırsat doğurmuştu. İsyanın taktik hedeflerine gelince, öncelikle Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki mesafenin iyice açılması ve iyi komşuluk ilişkilerinin ortadan kaldırılması düşünülüyordu ki bu hedefe önemli ölçüde ulaşılmıştır. İkinci hedef ise Ermeni komitelerinin amaçlarını benimsemeyen sıradan Ermenilerin siyasallaştırılarak davaya dâhil edilmesi idi ki bu hedef öncekiyle de bağlantılıydı. Zira Müslüman komşuları ile hiçbir surette bir arada yaşayamayacağına inandırılan sıradan Ermeniler mecburen ayrılıkçı gruplara katılacaklardı. Böylece komitacıların Ermenilere yönelik tehdit, yıldırma vb. hareketlerine gerek kalmayacaktı. Bu taktik hedefe de belirli oranda ulaşılmıştı. Üçüncü taktik hedef ise Ermeni katliamı propagandası yapmak suretiyle başta Rusya ve İngiltere olmak üzere yabancı güçlerin şehre müdahalesini sağlamaktı. Bu amaca ulaşamamış, fakat Avrupa'nın ilgisinin Trabzon'a çekilmesi düşüncesinde başarı sağlanmıştı.

Trabzon'da 1895 yılında meydana gelen olaylar ve sonrasında yapılan yargılama sürecinin tutanakları, burada yaşayan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılık ve sadakatinin hemen hemen olmadığını belgelemektedir. Genel anlamıyla vilayette, özelde ise önemli bir idari ve ticari merkez, ayrıca uluslararası rekabetin odağındaki şehirde, nüfusça çok az olan Ermenilerin isyan çıkarmaktaki esas amaçlarının, kentin Müslüman ahalisini Ermenilere karşı kıskırtmak olduğu anlaşılmaktadır. Böylece dünyada ses getirebilecek bir Ermeni katliamı yaşanacak ve Avrupa kamuoyunu etkilemek amacıyla kullanılacak iyi bir propaganda malzemesi elde edilmiş olacaktı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla olaylar öncesinde kentteki gerilim had safhadaydı ve toplumsal bir hadise çıkacağından başta İngiltere, Rusya ve Fransa olmak üzere bütün konsoloslukların haberi vardı. Ermenilerin, Rusların ve/veya İngilizlerin müdahalesini sağlayacak çapta olaylar çıkarma gibi boş hayallere kapıldıkları görülmektedir. Zira vali ve hükümet güçleri bütün mesaisini, şehirde gittikçe büyüyen olayları yatıştırmak, güvenlik ve asayişini temin etmek ve karşılıklı bir katliamın önüne geçmek için seferber etmişti.

Trabzon, Ermeni komitacıların özellikle Anadolu'nun iç kısımlarıyla bağlantısını sağlayan ve buralara lojistik destek vermek için kullanılan önemli bir merkezdi. Ayrıca Rusya, Osmanlı Devleti ve İran'dan kopararak kurulması tasarlanan Büyük Ermenistan'ın üç denize açılmasını sağlayacak

güçlerden biriydi. Balkanlardaki komitacılığı kendilerine örnek alan Ermeniler, anarşi ve terör yoluyla şehir ahalisini yıldırma, yabancı müdahalesini temin etmek ve bu arada kent nüfusunun ezici çoğunluğunu teşkil eden Müslüman halkı göçe mecbur kılmak gibi amaçlar güdüyorlardı. Ancak eş zamanlı biçimde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çıkardıkları olaylarla, zaten hazır olan dünya kamuoyunu kendi yanlarına çekmeyi başarmış olsalar bile Trabzon'da büyük katliamlar yapmadıkları sürece demografik üstünlüğü ele geçirmeleri imkânsızdı. Nitekim Trabzon Ermenileri, 1895 hadiselerinden sonra şehirdeki faaliyetlerine duraksamadan gizli bir şekilde devam etmişler, fakat Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir daha isyan benzeri bir girişimde bulunmamışlardır.

Trabzon'da 1850'li yıllardan itibaren süregelen olaylar, Ermenilerle Müslümanlar arasındaki mesafeyi iyice aşındırmış, bu son hadiselerle birlikte, karşılıklı olarak iki toplum birbirlerine beslediği güven duygusunu kaybetmiştir. Komşunun komşuya güven duymaması Osmanlı Devleti'ni ayırma ve parçalanmaya götüren sürecin bir parçasıydı. Bu süreç Trabzon'da da böyle işlemiş, olaylar sırasında Ermeniler, yüzyıllardır bir arada yaşadıkları, beraber iş yaptıkları Müslüman ve/veya Rum komşularına değil, çoğunlukla başta misyoner okulu olmak üzere, şehirde bulunan yabancı misyon şefliklerine sığınmışlardı. Ermenilerin büyük çoğunluğunun, kendileri için yabancı temsilcilikleri yüzyıllardır birlikte yaşadıkları Müslüman ya da Rum komşularına tercih edip sığınmaları, Osmanlı Millet sisteminin ulaşmış olduğu durumu gözler önüne sermekteydi. Daha açık bir şekilde ifade edilmek gerekirse, 1895 Trabzon olayları, Osmanlı toplumunun tamamen ayrıştığını ve millet sisteminin çözülmeye yüz tuttuğunu kanıtlayan olaylardan sadece biriydi.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.) 663/6; 663/27; 663/41.

Hariciye Nezâreti Siyâsi Kısım Evrakı (HR. SYS.) 2812/4.

İradeler Husûsi (İ. HUS.) 1312 L. 90.

İrade, Askeri (İ. ASK.)1314 Ra/4; 1314. Ra/20; 1314. Ra/21.

Yıldız Sadaret Husûsî Marûzat Evrakı (Y. A. HUS.) 325/118.

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı Evrakı (Y. PRK. UM) 31/91; 32/114.

Yıldız Mütenevvi Marûzat Evrakı (Y. MTV) 130/30; 130/10.

Documents Diplomatiques-Affaires Arméniennes (Supplement)-1895-1896, "Événements de Trébizonde", Paris 1897, s. 1-14.

Kitap ve Makaleler

BİLGİN, Süleyman-BİRİNCİ, Ali Mesut-DEMİRCİOĞLU, Sezgin KARCAKAYA, Recep, *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri-I-II*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007.

BOROVALI, Ali Arif, Büyük Güçler, “Ermeni Meselesi ve 1890’lı Yıllar: Bir Uluslararası İlişkiler (IR) Perspektifi”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası, Sosyal Araştırmalar Sempozyumu-22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, C: 1, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 197-207.

BOSTAN, Hanefi, “Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 125-153.

DEMİRCİOĞLU, İ. Hakkı, “İngiliz Konsolosu Palgrave’e Göre Trabzon Konsoloslukları”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C: I, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 487-492.

DEYROLLE, Theophile, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat*, Çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul (ty).

ÇALIK, Ramazan, “Almanya'nın Abdülhamit Dönemindeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası, Sosyal Araştırmalar Sempozyumu- 22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, C: 3, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 491-502.

ÇİÇEK, Rahmi, “Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Olayları”, *Türk Kültürü*, C. XXXVIII, S: 451 (2000), s. 653-666.

FALMERAYER, Jacob Philip, *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Yayınları, İstanbul 2002.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilge Sanat Yapım Yayınları, İstanbul 2005.

—————, “1895 Trabzon Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karışan Ermenilerin Yargılanmaları”, *Ermeni Araştırmaları*, S: 11 (2003), s. 28-46.

—————, “İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)”, *Belleten*, C: LXVII, S: 250 (2003), s. 881-909.

HÜSEYİN NAZİM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi-I-II*, Haz. Necati Aktaş-Mustafa Oğuz-Mustafa Küçük, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1998.

—————, *Hatıralarım-Ermeni Olaylarının İçyüzü*, Haz. Tahsin Yıldırım, Selis Kitap, İstanbul 2003.

İRTEM, S. Kani, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Haz. Osman Selim, Temel Yayınları, İstanbul 2004.

Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950), Haz. Mehmet Akif Bal, abp Yayınları, Trabzon 2004.

KARACA, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.

KARACA, T. Niyazi, “William Ewart Gladston ve Ermeni Sorunu”, *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, Haz. İbrahim Erdal- Ahmet Karaçavuş, İstanbul 2009, s. 9-36.

KARAÇAVUŞ, Ahmet, “XIX. Yüzyıl Trabzon’unda Gayrimüslimler”, *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, Haz. İbrahim Erdal- Ahmet Karaçavuş, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 185-240.

—————, Ahmet, “XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Haz. Kemal Çiçek-Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Abdullah Saydam, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 429-441.

KESKİN, İshak, “1895 Trabzon Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz, Mehmet Okur-Veysel Usta, C: I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, s. 597-610.

KILIÇ, Musa, *Osmanlı Hariciyesi’nde Gayri Müslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

KÖKSAL Ahmet, “Trabzon Vilayetinin Nüfusu (1876-1878)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 15 (2013), s. 99-130.

McCARTHY, Justine, *Osmanlı’ya Veda-İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006.

ÖZDAL, Barış, “Doğu Sorunu Kapsamında Almanya’nın Ermenilere Yönelik İzlediği Politikalar-Tessa Hoffman’ın İddialarının Analizi ve Kritiği”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu-22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, C: 1, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 295-334.

SARINAY, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı 1878-1919”, *Akademik Bakış*, C: 1, S: 2 (2008), s. 69-105.

ŞAHİN, Enis, “Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Serander Yayıncılık, S:1, (2006), s. 123-140.

ŞAŞMAZ, Musa, “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. H. Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 93-104.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Vital Quinet’e Göre Karadeniz Bölgesinin Nüfusu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ayrı Basım*, S: 3 (1998), s. 95-102.

TOK, Özen, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sisteminin Çözülmesi Bağlamında Ermeni Millet Nizamnamesi”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası, Sosyal Araştırmalar Sempozyumu- 22-24 Mayıs 2008*, Haz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, C: 3, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 439-454.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1871 (1288).

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1877 (1294)

TURGAY, A. Üner, “Trabzon”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)*, Ed. Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren- Donald Quateart, Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 45-73.

YETİŞGİN, Mehmet, “Ermeni Meselesi ve İngilizlerin Ermeni Politikası”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası, Sosyal Araştırmalar Sempozyumu-22-24 Mayıs 2008*, Hz. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, C: 3, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s.65-94.

YILMAZ, Özgür, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 2, S: 7 (2009), s. 359-382.

———, Özgür, “XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bakış”, *OTAM*, S: 21 (2007), Ankara 2009, s. 191-219.

ÖKSÜZ, Hikmet, “1895 Trabzon Olaylarının Yargıya İntikali ve İsyancı Ermenilerin Mahkeme Kayıtlarına Geçen İfadelerinin Sosyal Psikoloji Açısından Yorumu”, *Atatürk Üniversitesi II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu- 21-22 Haziran 2007*, Ed. Esin Derinsu Dayı, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Erzurum 2007, s. 21-29.